

2006. 1. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiáért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni@ppk.elte.hu

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

- Glózer Rita: A NYILVÁNOSSÁG MODELLJÉNEK ALAKVÁLTOZÁSAI
A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ÉVTIZEDBEN 3
- Marián Béla: A VÁLASZADÓK TÁJÉKOZOTTSÁGA – A MARKETING
CENTRUM KÉRDEZŐBIZTOSAI SZERINT 21

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

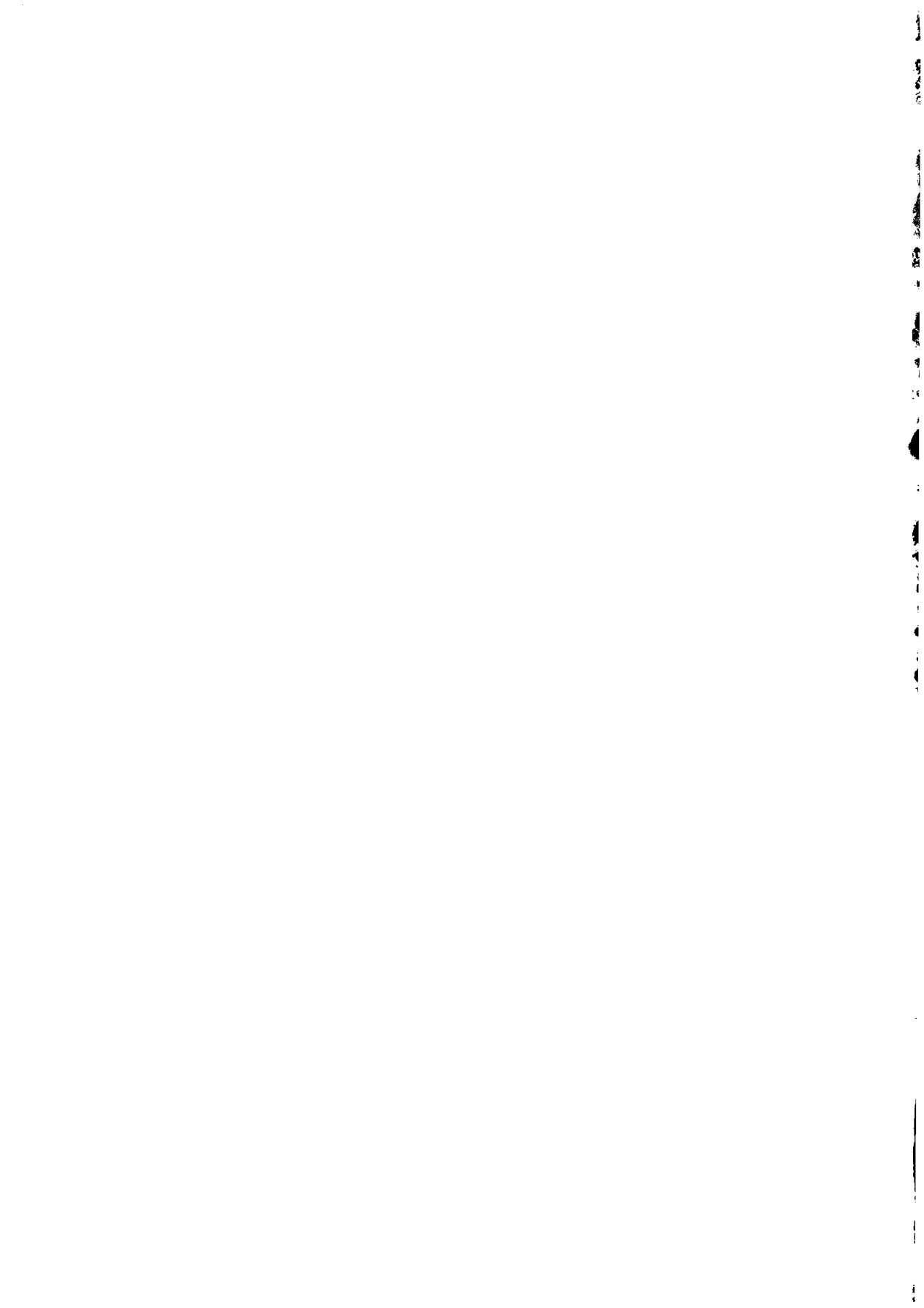
- Farkas Zoltán: A KULTÚRA SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE 29
- Szabó Piroska: A KOMMUNIKÁCIÓ VÁLTOZÁSA A VIDÉKI
MAGYARORSZÁGON A TELEFÓNIA ÁLTALÁNOSSÁ VÁLÁSA NYOMÁN.
ESETTANULMÁNY EGY NÓGRÁDI FALURÓL 47

MŰHELY

- Fernezeyi Bori – Vajda Júlia – Vályi Réka: FELMENTÉS VAGY
FIGYELMEZTETÉS? – KÉT SM-ES ESET. ÉLETRAJZI NARRATÍVÁK
ELEMZÉSE 55

TALLÓZÓ

- A METAFORA TUDOMÁNYA (Buda Béla) 75
- EGY NEM KÖNNYŰ OLVASMÁNY A KOMMUNIKÁCIÓRÓL (Buda Béla) 79
- KÉZIKÖNYV A DIGITÁLIS TELEVÍZIÓZÁS MŰSZAKI MEGOLDÁS AIRÓL
(Tölgyesi János) 85

KÖZGONDOLKODÁS

Glózer Rita

A NYILVÁNOSSÁG MODELLJÉNEK ALAKVÁLTOZÁSAI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ÉVTIZEDBEN

Reinhard Koselleck szerint az egyes társadalomtörténelmi korszakok szellemisége sajátos kulcsfogalmakban összpontosul. Ezek a meghatározó szerepű fogalmak köznapri gyakorlatokban termelődnek, és ezek dokumentumaiban érhetőek tetten. Klasszikus jogi, filozófiai, közgazdasági, irodalmi művekben bukkanhatunk rájuk, alkotmányok, törvények, szótárak, parlamenti viták szövegében, pártok és szervezetek programjaiban, a tömegirodalom termékeiben (tankönyvekben, folyóiratokban, újságokban), sőt személyes dokumentumokban, naplókban, levelekben (Koselleck, 1972, XXIV).¹ Történelmi kutatómunkáját² mélyen áthatja a felismerés, mely szerint „egy kor eszméje nem egyenlő a szellem embereinek be- és meglátásaival, sokkal inkább közösségi produkció, amelyben mindenki részt vesz, aki szavakat és gondolatokat »termel«” (Szabó Márton, 1997b, 85). De mi a helyzet „a szellem embereinek meglátásaival”, milyen szerepet játszik a korszellem formába öntésében a tudományos elmélet- és fogalomalkotás? Különösen izgalmasnak tűnik ez a kérdés, ha saját közelmúltunkra vonatkoztatjuk, és például a nyilvánosság fogalmának rendszerváltás utáni pályafutásával összefüggésben fogalmazzuk meg.

TÁRSADALOMTÖRTÉNET ÉS FOGALOMÉRTELMEZÉS

A mindennapi gyakorlatokban és az ezekhez kapcsolódó szövegekben előforduló fogalmak nem egyformán jelentősek, illetve fontosak a kutató számára. Hogy mely fogalmak hordozzák a korszellemet, azt maga a használat, a közbeszéd gyakorlata mutatja meg, hangsúlyozza Koselleck. Egy egyszerű „szó” és egy meghatározó szerepű „fogalom” között lényegi különbségeket azonosít. Szónak és fogalomnak – mondja – egyaránt történelmi minősége van, de eltérő módon. A szó jelentése mindig a jelentettre utal, legyen az egy gondolat vagy valamely dolog. A jelentés tehát a szóhoz tapad ugyan, de legalább ennyire táplálkozik a beszélt vagy írott kontextusból, a társadalmi szituációból is. A korszellemet hordozó kulcsfogalmak szemantikailag igen telítettek, jelentésük összetett,

különböző minőségű mozzanatokat tartalmaznak: „érzelmekek, értékek, akaratok csomópontjai, értelmezések és viták tárgyai” (Szabó Márton, 1997b, 85). Egy szó azért lehet egyértelmű, mert többjelentésű, egy fogalomnak ezzel szemben többértelműnek kell maradnia, hogy fogalom lehessen. A fogalom tehát a szóhoz kötött, de több is nála. Egy szó akkor válik fogalommá, ha benne összegződik az azt övező politikai-társadalmi jelentés-összefüggés teljes gazdagsága. A fogalmak tehát tulajdonképpen jelentéstartalmak koncentrátumai.³ Amíg a szavak jelentéslehetőségeket tartalmaznak, egy-egy fogalom jelentések sokaságát egyesíti magában. Mindebből Koselleck számára egy fontos módszertani következmény adódik: a szavak jelentését definíciókkal egzakt módon meg lehet határozni, a fogalmakat viszont csak interpretálni lehet. (Koselleck, 1972, XXII–XXIII). A kor szellemiségét tehát ezek a dús jelentésű fogalmak hordozzák, a kutatásoknak is ezekre kell irányulniuk (jelentésükre, jelentésváltozásaikra, társadalmi kötöttségükre és politikai funkciójukra), arra, hogy „bizonyos fontos szavak hogyan fejeznek ki történeti-politikai helyzeteket, és milyen általános szemantikai és szociológiai keret tárul fel használatuk során” (Szabó Márton, 1998c, 55).

A kiemelkedő fogalmakra irányuló (történettudományi indíttatású) kutatás alapjaiban szemantikai jellegű, hiszen a fogalmak jelentését és e jelentések társadalmi és politikai meghatározottságát vizsgálja.⁴ Ez a szemantikai jellegű problémafelvetés Koselleck munkáiban egybeesik a történettudomány alapvető kérdéseinek megfogalmazásával, a nagy történelmi változásokat, átalakulásokat elsősorban nyelvileg kifejeződő szemantikai változásokként ragadja meg, illetve mutatja ki konkrét fogalomelemzésekben. Ezekben a fogalmi elemzésekben a jelentés alakulása nem nyelvészeti problémaként merül fel, hanem a történeti léptékű társadalmi átalakulások strukturális vonásaival összefüggésben: a gondolkodás, a megismerés, a valóságra vonatkozó tapasztalás mintáival összevetve.⁵

A RENDSZERVÁLTÁS KULCSFOGALMAI – A KÖZJÓ ÉRTELMEZÉSE

A rendszerváltás kitüntetett napjaiban néhány szociológiai és politikatudományi fogalom evidenciaként, minden vitán felül állóként került be a nyilvános beszédbe, hogy széles konszenzustól övezve fogalmazza meg a várakozásokat, értelmezze a változás lényegét. Ilyen kulcsszerepet játszott mindenekelőtt a nyilvánosság és a civil társadalom koncepciója. Ezek mentén fejtették ki érveiket a demokráciáról, a társadalom és a politikai intézmények viszonyáról, a közéletéről, a kialakítandó új hatalmi struktúrákról és egy ideális társadalom működéséről mindazok, akiknek erről elgondolásuk és mondanivalójuk volt. Elméleti megfontolások is alátámasztják azt a gyakorlati tapasztalatot, hogy a rendszerváltó ideológiákban központi szerepet játszott nyilvánosság és civil társadalom fogalma a közjó sajátos alesetei, a társadalomtörténeti kontextus által aktuálissá tett alrendszerei.

Szabó Márton (Szabó Márton, 1999) a közjó fogalmának a rendszerváltást követő években született politikai értelmezéseit tárgyalva leszögezi: „A magyarországi rendszerváltozás idején a közjó közös meghatározása nem okozott komoly nehézséget, hiszen évtizedes vágyakat kellett politikai akarattá és döntésekké formálni. Az országnak közös ellen-

sége volt, és a közösség új politikai orientációját kellett meghatározni” (Szabó Márton, 1999, 16). Ez a megállapítás analóg módon érvényesíthető a nyilvánosság és a civil társadalom témakörére is, hiszen mindkét koncepció a rendszerváltó társadalom igen széles rétegeinek elemi várakozásait jelenítette meg. A véleménynyilvánítás szabadsága és a média intézményeinek függetlensége politikai beállítottságtól függetlenül a magyar társadalom egésze számára a nyilvánosság fogalmának lényegéhez tartozott. Ha nem is ennyire széles körben, de legalább a közéletben érintett értelmiség számára ugyanilyen jelentőségű volt a civil társadalom fogalma: az egyéni autonómia, a hatalomtól független privát létszféra, a kezdeményezés lehetősége és szabadsága közös nevezőként vált a civil társadalom programjává. A rendszerváltás „morálisan jó és politikailag egyértelmű” (Szabó Márton, 1999, 16). időszakát követően aztán az ilyen és ehhez hasonló fogalmak szerepe, jellege megváltozott: jelentésük viszonylagossá vált, a differenciálódó politikai és közéleti szféra különféle érdekek- és értékközösségei megalkották a maguk értelmezéseit, és igyekeztek azt a nyilvános diskurzusok révén uralkodóvá tenni. Elég, ha például a tömegkommunikáció intézményeinek befolyásolásáért folyó úgynevezett médiaháborúra utalunk, de nem kevésbé érdekes a közjó fogalmának tematizálása (vagy épp ennek hiánya) és az arra épülő politikai programok.

Szabó Márton határkijelölő diskurzusoknak nevezi a közjó (politikai) diskurzusait, mivel a „mindenkori politikai közösségek határait is kijelölik, ezért integrációs és identifikációs szerepet is betöltenek” (Szabó Márton, 1999, 14). A közjó nevében szólni egy közösen értelmezett (érték)minimum elfogadását jelenti – még ha a tényleges program speciális és egyedi is –, mely a megszólaltat a közösségen belülre, a közjó eszméjéhez negatívan viszonyulót, a „közellenséget” a közösségen kívülre helyezi. A közjó – mindannyiunk által nap mint nap megtapasztalt – széles körű és igen változatos tematizálása „egy diszkurzív kényszer jele. Kényszer, mert a politikában kötelező a köz javára tenni, és diszkurzív kényszer, mert meg kell mondani, esetleg másokkal vitázva, hogy a cselekvő hogyan képzei el a szűkebb-tágabb közösség boldogulását.” Ilyen értelemben lehet a közjó a „nyilvánosságba való belépés határfeltétele” (Szabó Márton, 1999, 12). A közérdek objektív fogalmával szembeállítva a közjó lényegét tekintve szubjektív, hisz mindig értelmezett és vitatott, ezért nem is lehet büntetlenül privatizálni, kisajátító értelmezéssel ellátni. Diszkurzív természetéből adódóan – Paul Ricoeur kifejezésével (Szabó Márton, 1999, 13) – törekényi idea: zászlaja alatt rivális politikai erők vitatják meg, hogy mire van leginkább szüksége az adott közösségnek, ki volna a legalkalmasabb ennek megvalósítására, mely politikai rendszer keretében, és vajon az adott politikai irányítást megalapozó értékek jó irányba kormányozzák-e a közösséget. A fogalom tartalmi nyitottsága, diszkurzív létmódja következtében „választási és rangsorolási kényszer” (Szabó Márton, 1999, 16) áll fenn vele kapcsolatban: a közjóhoz való viszonyulás sohasem lehet egyértelmű, hiszen nem lehetséges mindig minden igényt kielégíteni, a fogalom sokféle értelmezése gyakran egymással is ütközik. A közjó értelmezése, „jelentése, tagolódása és funkcionálása tehát ideológiai jellegű” (Szabó Márton, 1999, 16), politikai küzdelmekbe ágyazott. E küzdelmek során a közjó megvitatása számos szerepváltozatot, szerepértelmezést tesz lehetővé, amint azt Szabó a rendszerváltást követő kormányok közjóra vonatkozó koncepcióinak és gyakorlatának elemzésében (Szabó, 1999) kimutatja.

Ha Szabó Márton gondolatmenetét a nyilvánosság és a civil társadalom kategóriáira próbáljuk alkalmazni, először is abból kell kiindulnunk, hogy a magyar rendszerváltás adott társadalomtörténeti kontextusában mindkét fogalom a köz valamiféle javát testesíti

meg. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás politikai eseményei sorában kiemelkedő, szimbolikus jelentőségű fordulópontra volt az olyan alaptörvények megalkotása, mint az egyesülésről szóló 1989. évi II. és a gyülekezésről szóló 1989. évi III. törvény, illetve később a hosszú politikai huzavonát lezáró médiatörvény (1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról). Egy valóban szabadon működő közéletet, szabad nyilvánosságot garantáló alapjogok a demokratikus közösség alapvető javai. A nyilvánosságról és a civil társadalomról folyó normatív diskurzus ennyiben feltétlenül a közjó diskurzusának a része. A hogyan legyen, milyen legyen normatív kérdését megalapozó deskriptív (mi jellemzi) és interpretatív (hogyan értelmezhető) megközelítés értelemszerűen része egy – a kormányzati és pártpolitikánál szélesebb – közéleti-értelmiségi közjódiskurzusnak. Akár elméleti értelmezések megalkotásáról, akár konkrét jelenségek empirikus leírásáról, akár fejlesztő koncepciók kidolgozásáról van szó, a diskurzus egy bizonytalan jelentés értelmezésére, jelentésadásra, definíció rögzítésére irányul.

A NYILVÁNOSSÁGFOGALOM ÁTALAKULÁSA

„A nyilvánosság változása – párhuzamosan a politikai mező átrendeződésével – 1989 legszembetűnőbb folyamata volt. Ezen változás közben a 'nyilvánosság' fogalma abszolút magától értetődőnek tetszett” (Némedi, 1990, 113). A hagyományosan Jürgen Habermas nyilvánosságértelmezésére épült magyar felfogás azonban már az 1990-es évek elejétől relativizálódni kezdett, és – jelentős mértékben a Heller Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes által kezdeményezett kutatássorozat hatására – új elméleti orientációk, és ezek nyomán egy cselekvés- majd kommunikációelméletileg megalapozott nyilvánosságmodell, illetve ennek egyre újabb változatai körvonalazódtak. Némedi Dénes 1990-es tanulmányában Habermas-kritikáját úgy vezeti be, hogy maga is utal rá: a rendszerváltozással átalakult nyilvánosság értelmezésének, megértésének igénye veti fel az addig használt modell átértékelésének szükségességét. „Habermas nyilvánosságkönyve annak idején azért volt alapvető támpont, mert segített elképzelni azt, ami hiányzott. Nálunk elsősorban nem a késő kapitalista tömegkommunikációt bíráló gondolatai hatottak igazán – noha az ő szemszögéből ezek voltak az igazán fontos gondolatok. Sokkal fontosabbnak tűntek azok a fejtegetések, amelyek a habermasi társadalomkritika normatív bázisát megteremtve a nyilvánosság 'alaprajzát' vázolták fel. Erről a normatív bázisról lehetett értelmezni a magyar 'korlátozott', 'negyed' vagy 'fél' vagy akárhányszor nyilvánosságot, mint amelyik nem valósítja meg a nyilvánosság alapeszméjét (azt, hogy csak az érvek számítanak), s figyelmen kívül lehetett hagyni, hogy Habermas szerint éppenséggel a modern nyugati pluralizmus sem valósítja meg ezt” (Némedi, 1990, 113). Némedi módszeres bírálata a habermasi modell normatív alapú társadalomkritikájára irányul. A nyilvánosság szerkezetén („alaprajzán”) belül és az azt alátámasztani hivatott történeti elemzésekben egymásnak ellentmondó elemeket, gondolatmeneteket mutat ki azzal a céllal, hogy bizonyítsa: Habermas egyfajta „utópikus többletet” (Némedi, 1990, 113) tulajdonít a nyilvánosságnak, hogy azt tehesse meg ideológiakritikája alapjává. Elemzésében tehát sorra veszi a nyilvánosság fogalma köré csoportosuló „utópikus-kritikai elméleti előfeltevéseket” (Némedi, 1990, 125): az irodalmi és a politikai nyilvánosság genetikai összekapcsolását, a polgári társadalom-közha-

talom oppozícióját és a nyilvánosság ehhez képest mellérendelt szerepét, ugyanakkor a nyilvánosság polgári társadalomhoz kötődésének kérdését, és a gazdaságnak az áruforgalommal és a nyilvánossággal való sajátos összekapcsolódását. A nyilvánosság alaprajzának ilyen értelmű átvilágítása magának a nyilvánosság fogalmának az újragondolását eredményezi, elmozdulást a fogalom eredeti strukturális értelmezésétől egy cselekvéseméleti felfogás felé. Nyilvánosság helyett a nyilvános viselkedés kerül az elméleti középpontba, megfosztva azt az említett utópikus többlettől. Némedi módszeresen lebontja a polgári nyilvánosságot a reprezentatív nyilvánosságtól teoretikusan elválasztó falat, és rámutat a nyilvánosság sajátos dialektikájára: a nyilvános minősége csak a vele szemben álló titokkal, a nem nyilvánossal együtt, ahhoz képest létezhet. Ezzel a megállapítással relativizálja és megkérdőjelezi a modern nyilvánosság refeedalizálására vonatkozó habermasi érvelést. Ha a reprezentativitás a polgári nyilvánosságot is áthatja, és az érdekvezéreltség nem szükségképpen ellentétes a racionalitás kritériumával, akkor alapját veszti a modernitáskritikai érvrendszer. Habermas gondolatmenetének sebezhetőségét Némedi azzal magyarázza, hogy „elméleti magatartása és politikai állásfoglalása a Strukturwandel megírása idején elmentmondásban állt egymással. Elméletileg, kritikája módszertanában még erősen kötődött a hagyományos frankfurti elképzeléshez, politikailag ugyanakkor már elvetette az ebből az elképzelésből szervesen következő attentizmust vagy fatalizmust” (Némedi, 1990, 124). Megállapítja ugyanakkor, hogy a megvizsgált gondolatmenetből egy radikális demokrata reformprogram vázlata is kibontható a nyilvánosságra vonatkozóan. Ez a tervzet azonban összegegyeztetetlen a könyvön végigvonuló hanyatlástörténeti koncepcióval, érvényességének kulcsa az említett utópikus-kritikai előfeltevésektől való elszakadás.

Némedi kritikai érvelése elméleti vonatkozásban alapozza meg a Heller Máriával és Rényi Ágnessel közösen kidolgozott új, konkrét és gyakorlatias nyilvánosságértelmezést (Heller–Némedi–Rényi, 1990c). E közösen jegyzett tanulmány is az evidencia problematizálásának jegyében íródik: „A nyilvánosság egyike a mai közbeszéd leggyakrabban használt fogalmainak. Értelme ugyanakkor nem mindig világos, noha mindenki úgy tesz, mintha pontosan tudná, hogy miről beszél” (Heller–Némedi–Rényi, 1990c). A koncepció gyakorlatias, aktuális és konkrét tapasztalatokra reflektáló voltát jelzi, hogy a szerzők az úgynevezett „tulajdonképpeni” nyilvánosságmodellből” indulnak ki (Heller–Némedi–Rényi, 1990c, 111), melyet a kutató és a közéleti szereplő által szem előtt tartott ideáltípusként, normatív modellként definiálnak. Habermas könyvére pedig mint ennek a mindennapi gondolkodással, a józan ész útján elgondolt koncepciónak a történeti leírására hivatkoznak. Az általuk kidolgozott nyilvánosságfogalom bevezetését két másik értelmezés kifejtésével alapozzák meg. A Habermashoz leginkább közel álló normatív modellben a „nyilvánosan megjelenő értékstruktúra [...] azonos a valóságos értékstruktúrával” (Heller–Némedi–Rényi, 1990c, 111), a nyilvános beszéd a közgondolkodást tükrözi. E nyilvánosság szervezőerejét az érvek adják, melyek kölcsönös kifejtésével elérhető a racionális konszenzus. A modell normájához mérve leleplezhetőek a valós helyzet hibái, gyengeségei. Ehhez képest alternatívaként merül fel a nyilvánosság egy reálisnak nevezett alkuközpontú értelmezése. Ez a közéleti viszonyokat és folyamatokat értékalapú alku- és csereviszonyokként fogja fel: a szereplők megszólalásaikkal saját pozíciójukból származó „tőkájukat” konvertálják át más természetű javakká. A nyilvános aktorok eközben egymással konkurálva stratégiaileg cselekszenek, egymásra vonatkozó törekvéseik eredménye legfeljebb koalíciók létrejöttéhez és kompromisszumok kimunkálásához vezethet. Ami miatt a szerzők mégsem tartják elégségesnek e modell magyarázóerejét, az a megszólalások tényleges tétjének értelmezhetet-

lensége e koncepción belül. „Világos – írják –, hogy a megszólalás igazi 'értelme' nem azonos a megszólalás közvetlenül megérthető értelmével” (Heller–Némedi–Rényi, 1990c, 113). Nem az érvek, a beszédmód és a nyelvi sajátosságok játsszák a kulcsszerepet a nyilvános beszédben, valami más teszi lehetővé a megszólaló számára a különféle szimbolikus tökékek felhalmozását. Az érvelés ezen a ponton visszakanyarodik a Habermas által normatív alapon elvetett reprezentatív nyilvánosságmodellhez, a szerzők ezt igyekeznek ötvözni az alkukonceptióval, hogy az így felépített „reprezentációs modell” (Heller–Némedi–Rényi, 1990c, 115) segítségével oldják fel a nyilvánosság fogalmi kettősségéből⁶ eredő dilemmát. Eszerint a nyilvánosság előtt fellépő szereplők a nyilvános és a nem nyilvános megkülönböztetésének képessége révén jutnak szimbolikus nyereséghez, ez teszi lehetővé pozíciójuk újratermelését, megerősítését. Az így értelmezett nyilvános viselkedés tehát egyfajta határmegvonás nyilvános és nem nyilvános között, ahol a nyilvános fellépés mindig feltételezi a nem nyilvánost, mellyel szoros egységet alkot. A határmegvonásnak ez a képessége adja a nyilvánosság legitimálóerejét, ez tehát a nyilvános fellépéssel elérhető nyereség forrása. „E definíció értelmében a nyilvánosság tulajdonképpen nem azonosítható cselekvések és intézmények egy adott szférájával, hanem egy operatív elv, amely a mindenkor interakciót strukturálja. Ez az elv a nyilvános és a nem nyilvános közti határmegvonás elve, s ez a legkülönbözőbb változatokban ismételten alkalmazható, létrehozva így a 'nyilvánosság' köreit, tágabb és szűkebb formáit” (Heller–Némedi–Rényi, 1990c, 113). A konstruktumot meghatározó reprezentáció nem pusztán megjelenítés, bizonyos értelemben munka: nyilvánossá alakítása valaminek, ami eredendően nem nyilvános.

Becskeházi Attila és Kuczi Tibor is Habermas nyilvánosságmodelljéből kiindulva, ahhoz képest fejtik ki nézeteiket a rendszerváltást megelőző évtizedek nyilvánosságról (Becskeházi–Kuczi, 1992). Gondolatmenetük szorosan kapcsolódik a 70-es évek Valóság-diskurzusára vonatkozó kutatásuk eredményeihez (Kuczi–Becskeházi, 1992), az abban körvonalazott, nyilvánosságként működő értelmiségi ellendiskurzus képezi érvelésük empirikus hátterét. Habermas koncepciójával szembehelyezkedve azt igyekeznek bizonyítani, hogy a közről való okoskodás lehetősége a Kádár-rendszerben is fennállt, ha hiányoztak is a nyilvánosság alapvető intézményei. A nyilvánosság habermasi pillérei közül a magán és a köz strukturális széttagolódása kritikájuk kiindulópontja. A Strukturwandel logikája szerint a magán és a köz megkülönböztetése – mihelyst strukturálisan elválnak egymástól – nem lehet kérdéses, szükségszerűen keletkezik valamiféle konszenzusos definíció, mely meghatározza, hogy a közönség mit tart közérdekű és mit magántermészetű információnak. „Habermasnál a nyilvánosság az 'ügy körüli érvek vitája', amelyben magának az ügynek a nyilvánosságra tartozó mivolta nem kérdéses. Az ügyeknek a 'helye' strukturálisan ki van jelölve; soha nem problematizálódik, hogy adott szerkezetben mi tartozik a nyilvánosságra s mi nem. Ez akkor lesz kérdéses, amikor maga a köz és a magán strukturális elkülönülése – ami a polgári nyilvánosság egyik alapzata – válik problematikussá” (Becskeházi–Kuczi, 1992, 41). A szerzőpáros hétköznapi és kutatási tapasztalatai alapján azonban úgy véli: a nyilvánosság nem az eleve közérdekű ügyekről folyó diskurzus, hanem „a prezentáció mikéntje, a megjelenítési technika, illetve ennél is több: a dolgok a róluk való meghatározott típusú beszédben válnak nyilvánossá. És maga a nyilvánosság is e beszédben keletkezik” (Becskeházi–Kuczi, 1992, 42). Ezen a ponton maguk is elismerik a Heller–Némedi–Rényi-szerzőhármás nyilvánosság-felfogásához való kapcsolódásukat, ugyanakkor kritikai észrevételeket tesznek nevezettek koncepciójára vonatkozóan. Leglényegesebb állításuk, hogy a szerzőhármás elgondolása Ha-

bermas általuk is bírált felfogását követi a köz és magán közti határ megállapítását illetően, mivel ők is e minőségek eleve adottságával számolnak. Ebből következően az általuk vázolt nyilvánosságmodellben jelentős szerepet kap a titok, mely létét éppen a nyilvános eleve adott minőségének köszönheti. Az válhat titokká, ami egyébként közérdeklődésre tartana számot.

Becskeházi és Kuczi bírálja a rendszerváltás előtti nyilvánosságnak a titok és a hozzá kapcsolódó leleplezés momentuma köré épülő értelmezését. A Valóság-tanulmány állításainak ismeretében érthető, miért gondolják úgy, hogy „a nyilvánosság nem leleplezéseként működött (bár ilyen mozzanatai is voltak), hanem sokkal inkább a hivatalos ideológiától függetlenedő, de ugyanakkor vele mindvégig szemben álló diskurzusokként. A nyilvánosság szuverén módon megszerveződött valóságértelmezések és ábrázolások együttese” (Becskeházi–Kuczi, 1992, 45). Hasonló módon elutasítják a nyilvánosság olyan értelmezését, mely a nyilvános és nem nyilvános közti határ ellenőrzéséért folyó hatalmi harcnak tekint a nyilvánosság intézményeinek működését. Ezzel az általuk túlzottan leszűkítőnek ítélt koncepcióval szemben a nyilvánosság ismeretelméleti aspektusait emelik ki, azt, hogy az esetek jelentős részében „a nyilvános okoskodásokban konstituálódik maga az ügy is, a dologhoz való hozzászólások során épül fel ezen ügy nyilvános jelentése” (Becskeházi–Kuczi, 1992, 46). Ilyen alapon vetik el azt az értelmezési lehetőséget, mely szerint a rendszerváltást megelőző évtizedekben a hatalom folyamatosan korrigálni igyekezett a nyilvános-nem nyilvános természetes határát, miközben az értelmiség egyes csoportjai pedig kísérleteket tettek a természetes határ visszaállítására; a közügyek nyilvános tematizálására irányuló törekvésüket eközben a politika igyekezett megakadályozni. A szerzőpáros meggyőződése szerint a nyilvánosság az elmúlt két-három évtizedben nem egyszerűen egy eleve adott témarepertoár volt, amelyből mindig annyi kerülhetett terítékre, amennyit a körülmények engedtek. Szerintük „a közügyek a róluk való beszédben születnek meg. A társadalomról való értelmiségi diskurzusokban szerveződik meg a megnevezések, igazolások, prezentációk hagyománya, mely ezután már 'kötelezően' megszabja az ügyeket nyilvánosan megvitatók nyelvét, fordulatait, példaanyagát” (Becskeházi–Kuczi, 1992, 50). Itt fontos megjegyezni, hogy a 70-es évek nyilvánosságának létezése mellett érvelő Valóság-könyv is a rendszerváltással kibontakozó nyilvánosságdiskurzus szerves része. Az 50–70-es évek hatalmi viszonyainak, az értelmiségi attitűdöknek és magatartásmoделleknek, a szociológia diszciplináris keretei mentén létrejövő nyilvánosságnak az elemzése csírájában már tartalmazza a nyilvánosság újfajta felfogásának elemeit. A szerzőpáros itt nem teoretikus úton, hanem az empirikus anyag újszerű megközelítése és feldolgozása során jut el a nyilvánosságnak egy, a habermasi strukturális modelltől eltérő, a lokális hermeneutika módszeréből következően inkább esztétikai (műfajcentrikus) értelmezéséhez. Mivel a Valóság-könyv átütő érvényességét nem egy következetesen kifejtett teoretikus újítás alapozza meg, hanem az empirikus anyag érzékeny és megértő elemzése, nem is kerülnek explicit kifejtésre az ennek eredményeként kínáló elméleti következtetések. Az itt ismertetett tanulmány gondolatmenete viszont elméleti vonatkozásban reflektál az említett kutatás eredményeire, még ha töredékes formában is.

Becskeházi és Kuczi írására reagálva a Heller–Némedi–Rényi kutató- és szerzőcsoport (két évvel a fent ismertetett tanulmány közzététele után) ismét kifejti – időközben kissé módosult, illetve új elemekkel bővült – nyilvánosság-felfogását (Heller–Némedi–Rényi, 1992b). Modelljük egy új elemeként részletesebben tematizálják a nyilvános fel lépés normáit. Eszerint a nyilvánosan cselekvők stratégiai eszközként kezelik a normá-

kat: „bonyolult ’játékokban’ vesznek részt, amelyek többek közt azért bonyolultabbak, mint a közönséges társasjátékok, mert maguk a ’játékszabályok’, tehát a ’normák’ is esz-közként szerepelnek a stratégiai interakcióban” (Heller–Némedi–Rényi, 1992b, 55). A normák ebből adódóan sosem teljesen egyértelműek, az ágensek pedig nem teljesen szabadok, bár van egyfajta játékerük a normákat illetően. Új elemként bukkan fel gondolatmenetükben a dialógus szabályainak említése. Egyfelől beszélnek a nyilvános megszólalások retorikai (Becskeháziéknál pedagógiai) szabályairól, másfelől viszont a habermasi kommunikatív etika hatására felvetik a közlés igazságának, a viselkedés helyességének és az ágens őszinteségének „metanormáit”, melyekkel az általuk értelmezett nyilvánosság (mint antropológiailag egyetemes normák működése) újfent normatív kritika bázisa lehet. Továbbra is hangsúlyozzák ugyanakkor az eredeti habermasi koncepció abbéli hiányosságát, hogy nem alkalmas a nyilvános és nem nyilvános kommunikáció elkülönítésére. Ennek kapcsán tesznek említést egy olyan új szempontról, melynek révén saját korábbi modelljüket (Heller–Némedi–Rényi, 1990c) árnyaltabbá kívánják tenni. Elismerik, hogy „maga a nyilvános/nem nyilvános megkülönböztetés is csak a szóba jöhető relációk egyik felét ragadja meg. Elméleti megfontolások és köznyelvi intuíciók alapján úgy tűnik, hogy meg kell különböztetni a témák státusát (ebben az esetben a magán és a köz a releváns kategóriák) a kommunikáció közegétől (ebben az esetben van szó nyilvános és nem nyilvános különbségről). A valóságos kommunikációs folyamatokban e két dimenzió keresztezi egymást, s ezt csak egy gazdagabb és bonyolultabb tipológiával lehet majd megragadni” (Heller–Némedi–Rényi, 1992b, 57). Hangsúlyozzák a nyilvános megnyilatkozások tradíciókba illeszkedését, a beszélők megszólalásai eszerint a korábbi beszédaktusok által alakított normákhoz viszonyulnak, azokat követik vagy módosítják valamiféle interpretációs szabadság jegyében. A nyilvános beszéd szabályait pedig társadalmi küzdelmek tétjének nevezik, azok állandósága vagy változékonysága az adott erőviszonyok függvénye.

KÖZBEVETETT ÉRTELMEZÉS

Mielőtt tovább követjük a nyilvánosságkonceptiók alakulását, érdemes ezen a ponton megvizsgálni, hogyan is indult a fogalom rendszerváltás utáni tematizálása, milyen szabályosságok, tudomány- és társadalomtörténeti szükségyszerűségek alakították pályafutását a hazai társadalomtudományban. Vajon milyen szimbolikus jelentést és jelentőséget tulajdoníthatunk a nyilvánosságfogalom alakulásának az első évek fontosabb megszólalásainak áttekintése után? A bemutatott koncepciók sajátossága, hogy egy elfogadott, a rendszerváltás előtti évtizedekben szakmailag hitelesnek tekintett, ilyen értelemben hagyományos modellel száll vitába, azt kritika tárgyává teszi, és láthatólag a hazai szociológia nyilvánosságfogalmának ez alóli emancipációjára törekszik. A hagyományos modell átértékelése, felülrása – láthattuk – bevallottan az új társadalomtörténeti fejlemények következménye és követelménye. Mindennapi tapasztalat és elméletképző munka kölcsönhatása ez a folyamat, hiszen az emancipatorikus modell kidolgozását a nyilvánosság változása indukálja, ugyanakkor e modellt elsőként épp a közelmúlt leírására alkalmazzák. E folyamatnak létezhet egy olyan olvasata is, mely –

társadalomtörténetbe ágyazott – tudománytörténeti állomásnak tekinti a nyilvánosság rendszerváltás utáni értelmezésének megalkotását. A tudós értelmiség múltához, rendszerváltáshoz való viszonya, reflexiója tükröződik a régi nyilvánosságfogalom felülbírálására és egy saját modell megalkotására irányuló igyekezetben. Egy olyan új elgondolás megfogalmazásáról van szó, melyből az is kiolvasható, milyenek látják szerzői a kortárs nyilvánosságot, ennyiben a modell nemcsak alkotóiról, hanem a mindennapok valóságáról is beszél. Tudományszociológiai vonatkozásban pedig a teória emancipációjával bizonyos értelemben együtt jár a szakma emancipációja: a tradícióról való leválás, a saját tapasztalatokon alapuló leíró-értelmező koncepció megalkotása új, önálló szakmai-tudományos identitást alapozhat meg. A nyilvánosság teóriája olyan fogalomként áll most előttünk, mint amely képes egy bizonyos értelmiségi csoport számára a megélt társadalmi változásokat, az ezek nyomán előállt új helyzetet leírni és értelmezni. E fogalom szemantikai tartalmát új elemként mindenekelőtt a reprezentativitás hangsúlyozása, rehabilitációja jellemzi. A megjelenítés, a láthatóvá tétel jelentőségének növekedését, illetve a nyilvánosság szereplői (megszólaló és közönség) közötti újfajta viszony kibontakozását sejthetjük emögött, ahogy erre a hivatkozott szerzők is több ízben utalnak. A nyilvánosságmodell szemantikai szerkezetében a hangsúly a struktúráról a működésre tevődik át, a nyilvánosság szerkezetének statikus képe helyébe egy rugalmas szabályrendszer lép, mely a nyilvánosság nevű stratégiai társasjáték szereplőinek cselekvését irányítja. A normatív megközelítést egy, a szerzők szándéka szerint realista leírás váltaná fel, mely jobban megfelel a – normatív kritikai attitűdöt felváltó – deskriptív értelmező stratégiának. Röviden így jellemezhető az a program, melyet a Heller–Némedi–Rényi szerzőhármás meghirdet a 90-es évek elején, és amelyhez néhány más fontos tudományos diskurzus is kapcsolódik érintőlegesen az elkövetkező években.⁷

A NYILVÁNÓSSÁG MODELLJÉNEK ÚJABB VÁLTOZATAI

Az évtized közepén újabb lendületet vett a kutatássorozat, a szerzők ekkor szociológiai nevezett, valójában szociológiával vegyített kommunikációelméleti keretek között kezdtek kidolgozni egy részletes nyilvánosságkonceptiót. Egy 1996-os tanulmányukban (Heller–Némedi–Rényi, 1996) ehhez Roman Jakobson kissé koros modelljét (Jakobson, 1969) veszik alapul, egy következő cikkük (Heller–Némedi–Rényi, 1997) pedig klasszikus szemantikai és összehasonlító nyelvészeti eszközökkel próbálja megtárgyatni a nyilvános és nem nyilvános, illetve a köz és magán szociológiai kategóriákra vonatkozó érvelésüket. Akár a kommunikációtudomány, akár a nyelvtudomány vonatkozásában értékeljük a kiválasztott elméleti modelleket, le kell szögeznünk, hogy azok évtizedekkel elmaradnak e diszciplínák aktuális problémafelvetéseitől, elméleti modelljeitől. A jakobsoni koncepció (keletkezésének idejét is figyelembe véve) alapvetően a személyközi kommunikáció szituációinak értelmezésére irányul, Hellerék viszont e modell kiterjesztése révén a nyilvános kommunikáció (többnyire tömegkommunikációs természetű) jelenségeit kívánják ábrázolni. Az adó, a vevő, a csatorna, az üzenet, a kontextus és a kód kategóriáihoz kapcsolják a forrás és a címzett elemeit, hogy ezzel megragadhatóvá váljon a tömegkommunikáció közvetített jellege. Ha figyelembe vesszük, hogy újonnan ki-

dolgozandó modelljük elméleti alapvetése során Habermas strukturális jellegű modelljét éppen statikussága, alaprajzszerűsége (és erre is visszavezetett utópikussága) miatt vetették el (Némedi, 1990), és választottak inkább cselekvéseméleti perspektívát, akkor mindenképp ellentmondást vagy visszalépést kell látnunk e legalább annyira statikus kommunikációs séma alkalmazásában.⁸

A szerzők szemantikai megközelítésüket a közszféra és a magánszféra naturalista értelmezésével szemben definiálják. „Naturalizmuson itt azt az álláspontot értjük, mely a magán és köz fogalmainak közvetlenül empirikus tartalmat tulajdonít, az e fogalmakkal jelölt társadalmi szférákat mintegy valóságosnak tekinti, határukat természetesnek, egyszer s mindenkorra adottnak és magától értetődőnek tartja. A relativista álláspont ezzel szemben azt feltételezi, hogy köz és magán fogalmainak a használata teljesen viszonylagos, hogy köz és magán jelentése minden aktuális helyzetben újrafogalmazódik, s így a köz-magán oppozíciónak nincsen semmiféle, az intézményekben és a mentalitásokban tetten érhető szilárd alakja és kontinuitása” (Heller–Némedi–Rényi, 1997, 88). Érvelésüket továbbra is a nyilvános és nem nyilvános közti határmegvonás hangsúlyozására építik, és azt a köz és magán közti különbségtevéssel vetik össze. Ezen a téren az említett oppozíciók szemantikai vizsgálatával kívánják megalapozni a nyilvánosság működésének szociológiai értelmezését. Hangsúlyozzák a köz és a magán fogalmainak társadalomtörténeti szerepét: „az európai polgárosodásban a köz és a magán szemantikájának óriási szerep jutott a társadalmi intézmények, gyakorlatok és érintkezési szokások strukturálásában” (Heller–Némedi–Rényi, 1996, 4). Ebből a szempontból érdekesebb a köz fogalmának kibontása, melyet azokra az intézményes cselekvési és kompetenciaterületekre vonatkoztatnak, „melyeknek centrumában az állam mint a közösség megtestesülése áll” (Heller–Némedi–Rényi, 1996, 4). A köz minősége ebben a vonatkozásban sajátos érdekek, intézmények, pozíciók és szerepek körét foglalja magába. Az így értelmezett „köz” ellentéte a privát, a partikuláris – az ennek mentén felépülő oppozíció történetileg a liberalizmushoz kötődik. A szerzők megállapítják, hogy ez a merev, dichotóm modell a mai komplex társadalmakra vonatkoztatva meglehetősen problematikusnak tűnik, hiszen „az állami és a privát cselekvések között kiterjedően van egy széles, átmeneti zóna, ahol nem állami, de valamilyen értelemben mégis kollektív cselekvés zajlik, ahol csoportok cselekednek, nem közvetlenül magánérdekből, de nem is 'mindenki' vagy 'bárki' érdekében [...], ahol magánintézmények látnak el közfunkciókat” (Heller–Némedi–Rényi, 1996, 4). A vázolt oppozíciók szemantikai elemzését a közzétett cikkekben nem részletezik olyan mértékben, hogy megítélhetnénk: sikerült-e kihasználniuk a történeti és szimbolikus szemantikai megközelítés lehetőségeit, vagy pusztán nyelvészeti (lexikai) összehasonlítás jelenti érvelésük empirikus bázisát.

A kidolgozandó elméletben tehát a köz-magán és nyilvános-nem nyilvános oppozícióit elkülönítve, különálló dimenzióként kezelik, és e két dimenzióból állítják össze azt a virtuális koordináta-rendszert, mely a nyilvános és nem nyilvános kommunikáció különféle eseményeinek pozicionálására lenne hivatott. Megítélésem szerint egy megnyilatkozás kategorizálása nyilvánosságfokának és köz- vagy magánjellegének meghatározása révén még akkor is merev és statikus értelmezést eredményez, ha adott esetben e paraméterek (a koordináta-rendszerben eltolásként ábrázolt) manipulatív megváltoztatását igyekeznek bizonyítani ezáltal a szerzők. Problematikusnak tűnik egy cselekvési elv lefordítása, ábrázolása egy kétdimenziós statikus modellben. Ezzel a rögzítéssel a szerzők a köz-magán és nyilvános-nem nyilvános dimenzióit ugyan nem empirikus szociológ-

giai úton leírható társadalmi szféraként, de cselekvéseméleti keretben meghatározott cselekvéstípusokként igenis adottként kezelik, hiszen megkeresik az egyes kommunikációs események helyét a koordináta-rendszerben. Ha van rögzített koordináta-rendszer, akkor a többé vagy kevésbé nyilvános kommunikatív cselekvéseknek is van megtalálható tehát rögzített helyük. Amikor pedig ez a hely változik, a cselekvés eltolódik valamelyik irányba, akkor valójában már egy új, másik cselekvésről van szó. Ennyiben a szerzők ellentmondásba kerülnek a közszféra és magánszféra relativista felfogásához rögzített kiindulópontjukkal.

A nyilvánosság új modelljének kidolgozása a szerzőhármás most tárgyalt két írásában sem a bevont elméletek újdonsága és relevanciája, sem a koncepció továbbfejlesztése szempontjából nem olyan izgalmas és ígéretes, mint a problematika felvetésekor publikált szövegek. A jakobsoni séma alkalmazása csupán a kommunikációs szituációk filológiai aprólékosságú leírására alkalmas, a nyilvános-nem nyilvános és köz-magán koordináta-rendszerében pedig nyilván elhelyezhetők ezek az események, de nem világos, hogy mindez mennyiben viszi előbbre egy cselekvéseméletileg megalapozott nyilvánosságkonceptió kifejtését.

A kommunikációelméleti perspektíván belül ígéretesebb irányban folytatódott a modell kidolgozása az elkövetkező években. Heller Mária és Rényi Ágnes 2000-ben megjelent tanulmánya (Heller–Rényi, 2000) a globális kommunikáció, az információs társadalom különféle koncepcióinak áttekintése alapján értelmezi a nyilvánosság természetében, működésében és elméleti reprezentációjában zajló legújabb változásokat. A változás amúgy a gondolatmenet egyik kulcsmomentuma: a kommunikáció és a nyilvánosság legújabb történetét (különféle szakirodalmi hivatkozások alapján) korszakokra bontva mutatják be: eszerint a limitált tömegkommunikáció időszakát a sokcsatornás média korszaka váltja fel, hogy aztán napjainkra ez is átadja helyét a kibermédia világának. Az egységes nyilvánosságban való részvétel integráló hatása a sokcsatornás média korában megszűnik, és folyamatos átalakulások sora következik: módosul a köz és a magán értelme, a közöttük levő határ. Megváltozik a nyilvánosság alapvető szereplője, a közönség, és átalakul a kommunikációs helyzetek térbeli és időbeli struktúrája. Változások zajlanak le az üzenetek szerkezetében, magának a nyilvánosságnak a jellegében, átalakulnak az egyének és csoportok közti kapcsolatok, a társadalmi erőviszonyok és egyenlőtlenségek. A téma szakirodalmának alapos feldolgozására támaszkodó áttekintésük célja, hogy a nyilvánosság és a kommunikációs formák legújabb jelenségeit, trendjeit vázolja megalapozzák, felvezessék John Keane nyilvánosság-elméletét (Keane, 1995, idézi Heller–Rényi, 2000). Az általa használt nyilvánosságfogalom Heller és Rényi számára annál is inkább vonzó, mert „visszatér a kommunikációtudomány korábbi felfogásához, ahol a személyközi kommunikációt és a tömegkommunikációt egy közös elméleti keretben kezelték [...], abból a megfontolásból kiindulva, hogy közöttük csupán fokozati különbségek vannak. A nyilvánosság mai 'totális fordulata' több elméleti megfontolásnak köszönhető. Saját nyilvánosságmodellünkben is ezt a széles keretet preferáltuk” – írják (Heller–Rényi, 2000). Az említett elméleti megfontolások sorából a nyilvánosság operációs elvként való felfogását, a neki tulajdonított társadalomszervező, konstitutív szerepet, valamint a kommunikáció különböző szintű jelenségeire vonatkozóan az azonos elméleti szempont érvényesítésében rejlő szisztematikus elemzési lehetőséget emelik ki. Keane modelljének totális jellegét a nyilvánosság különféle szintekre tagolódásának reprezentálásában látják. A kávéházi, klubjellegű, lokális, privát karakterű

mikronyilvánosság, a hatalomról szóló társadalmi kommunikáció tömegeket érintő mezonnyilvánossága (a tömegkommunikáció, a média nagy része), illetve a globális médiapiac által meghatározott makronyilvánosság differenciálása látszik tagolni, strukturalni Rényiék számára is az előzetesen bemutatott, technikai-szociális-kulturális újdonságok, jelenségek kavalkádját (internet, hipertext, virtuális közösségek, tudásalapú, illetve információs társadalom, globális kommunikáció és így tovább). Itt tehát már nincs szó saját modell kidolgozásáról, a tanulmány ki nem mondott célja az áttekintés, rendszerezés, rendrakás – eligazodás a bemutatott globális kommunikációs káosz közepette. Az eddigiekben tárgyalt dichotómiákhoz e tanulmányban a nyilvánosságban való aktív és passzív részvétel, magatartásforma kiemelése és szembeállítás csatlakozik. Ez az időzítés azt sugallja, hogy a szerzők a legújabb kor kommunikációs helyzetét az aktivitás-passzivitás szempontjából a korábbi időszakoktól jelentősen eltérőnek ítélik. Sajátos módon a gondolatmenet kifejtése során újra és újra visszatér egyfajta normatív szempont, melyet a szerzők mindenekelőtt a habermasi elképzeléshez való viszonyítás formájában tartanak életben. A globális nyilvánossággal, a világméretű kommunikáció technikai újdonságaival és ezeknek a lokális és globális közösségekre gyakorolt hatásával összefüggésben rendszerint felmerül a kérdés, vajon ezek hozzájárulnak-e egy jobb, demokratikusabb, szakszerűbb, hatékonyabb nyilvánosság működéséhez?⁹ Bár e kérdésre a szerzők nem kísérelnek meg maguk válaszolni, a téma feldolgozott irodalmából idézik a különféle idevonatkozó válaszokat, prognózisokat. Ennek a normatív, társadalomkritikai perspektívának a fenntartása a habermasi koncepcióhoz való, az elismertnél mélyebb kötődésre utal, ami természetesen önmagában nem képezheti bírálat tárgyát, viszont e tény a vizsgált nyilvánosságdiskurzus egészének, történetének szempontjából nagyon fontos.

A nyilvánosság normatív értelmezése még karakteresebben fogalmazódik meg Heller 2001-es írásában (Heller, 2001). A korábbi tanulmányokból már ismert motívumokra (köz és magán, nyilvános és nem nyilvános dichotómiája; a habermasi nyilvánosságfogalom; az információs társadalom nyilvánosságának elméletei, mindenekelőtt Meyrowitz és Keane teóriái) felfűzött gondolatmenet egy újrademokratizálódó, ideális nyilvánosság víziójával zárul. A felvázolt, a klasszikus polgári nyilvánosságtól az információs társadalom fragmentált, hierarchikus nyilvánosságáig ívelő fejlődési vonalat Heller olyan demokratizálódási folyamatként értékeli, „mely lehetővé teszi, hogy különböző egyének és csoportok az őket érdeklő és érintő színtereken vehessenek részt a nyilvánosságban. A különböző nyilvánossági szintek elérését lehetővé tevő új ICT megfordítja a hagyományos tömegkommunikációs eszközök által a közönségre erőltetett passzivitást, és lehetővé teszi a kommunikáló ember számára, hogy aktívan, mindenkori szükségletei és igényei szerint, az adott kommunikációs helyzetben legadekvátabb kommunikációs csatornákat felhasználva a számára legcélravezetőbb szintű nyilvánosság(ok)ba kapcsolódjon be” (Heller, 2001, 42). Ebben a lehetőségben a szerző a demokratikus nyilvánosság normatív elvének megvalósulását, az egyének és csoportok véleményének plurális megjelenését és elérhetőségét vizionálja. Újra, immár a globális információs társadalom velejárójaként feltűnik a társadalmi konszenzus eszménye is. „Egy szélesedő, demokratizálódó globális társadalomban esély van arra, hogy a növekvő kommunikációs lehetőségek a közös értelmezések, közös jelenségkonstrukció irányába való fejlődést segítsék elő, a különböző társadalmi csoportok közötti konszenzus megteremtésének lehetőségét megteremtve.” (Heller, 2001, 43).¹⁰

Hogyan értelmezhetjük a nyilvánosság fogalmának szociológiai (illetve ennél talán általánosabb társadalomtudományi) diskurzusát, mire utalnak e diskurzus előrehaladásában megmutatkozó tendenciák? A tudomány- és tudásszociológiai értelmezés e diskurzusban elsősorban a klasszikus modellnek, Habermas nyilvánosságelméletének kritikai tematizálását, a modell meghaladására irányuló kísérletet lát. A hagyományos paradigma revíziójára egy olyan történeti-társadalmi kontextusban kerül sor, amikor a magyar társadalomban radikálisan átalakul (számos vonatkozásban alapvetően kialakul) a nyilvánosság szerkezete. Megváltozik tehát a társadalmi valóság értelmezését megalapozó élményanyag, és mindezek következtében sok tekintetben megváltozik a társadalomtudományok elméleti orientációja is. Mivel a (politikai) rendszer változásának iránya viszonylag határozott és egyértelmű, az ideológiai orientációk az élet minden területén szükségszerűen ezt követik. Ez alól a tudomány sem kivétel, ahol az ideológiától (és ennek uralmából származó következményektől) való emancipáció tűnik a legitimitáció megszerzéséhez vezető útnak. A múlthoz való kritikai viszonyulás, illetve a saját szakmai identitás kidolgozása és definiálása esetünkben egy olyan program meghirdetésében manifesztálódik, mely a Habermas által ideálisnak tekintett polgári nyilvánosság kritikájára épül, annak ellentmondásait és a jelen helyzet értelmezésére való alkalmatlanságát hangsúlyozza. Egy ettől eltérő (cselekvéseméleti) keretben önálló koncepció kidolgozását tűzi ki célul, mely a nyilvánosságot nem struktúrája, hanem az azt konstituáló gyakorlatok és megkülönböztetések felől közelíti meg.¹¹ A kibontakozó programra egyfajta szakmai infrastruktúra épül: egy alkotói közösség meghatározott tervek alapján foglalkozik a témával (eközben más diskurzusokkal is érintkezik), és időnként a tudományos nyilvánosság elé tárja kutatómunkája eredményeit. A kezdeti lelkesedés és határozottnak tűnő teoretikus irány azonban elbizonytalanodni látszik: ahogy időben távolodunk a rendszerváltásnak a múltat a jelentől elválasztó, új kontextust teremtő cezúrájától, a viszonyítási ponttól, úgy válik egyre bizonytalanabbá az eredeti program. A szerzők eközben sokféle megközelítéssel próbálkoznak, különféle dichotóm megkülönböztetések mentén igyekeznek strukturálni a problémát. Az évtized végére nemcsak eredeti elképzelésüktől, hanem a konkrét társadalmi összefüggésektől mint empirikus bázistól is eltávolodnak. A problémafelvetésnél, mint láthattuk, meghatározó szerepet játszott a rendszerváltás konkrét valósága, majd később az átalakuló társadalom nyilvános politikai diskurzusai inspirálták a szerzőket,¹² de a 90-es évek közepétől egyre általánosabb (absztrakt, illetve globális) jelenségek szolgálnak illusztrációul az elméleti konstrukciók magyarázatakor. Az utolsóként elemzett írások már teljességgel nélkülözik a magyar társadalomra irányuló perspektívát.¹³

Ha kizárólag a tanulmányokban vázolt nyilvánosságfelfogás(ok) szemantikai elemeiben, szerkezetében bekövetkezett átalakulásokat tekintjük át, e tekintetben is határozott tendenciák körvonalazódnak, melyek megfeleltethetők a fenti tudásszociológiai összefüggéseknek. Az 1990-es évek elején a szerzőhármás modellje a nyilvános-nem nyilvános megkülönböztetésének operatív elve köré épült, melynek a nyilvánosságra vonatkozóan konstitutív szerepet tulajdonítottak (Heller–Némedi–Rényi, 1990). A kommunikáció közegének strukturálására alkalmas felosztáshoz hamarosan csatlakozott a kommunikációs témák osztályozására alkalmas köz/magán dichotómia (Heller–Némedi–Rényi, 1992). Tíz évvel az indulás után, a kommunikációelméleti megközelítés jóvoltából a nyilvánosságban

részt vevők aktív/passzív magatartásának megkülönböztetése kapcsolódott a továbbra is fenntartott érvényességű korábbi fogalompárokhoz (Heller–Rényi, 2000).

Térjünk vissza most egy gondolat erejéig a tudásszociológiai megközelítéshez, és vonatkoztassuk ezeket az elméleti dichotómiákat konkrét társadalmi eseményekre, folyamatokra. A rendszerváltozás eseményei a magyar társadalomban lehetővé tették korábban nem nyilvános témáknak a tárgyalását a legszélesebb nyilvánosság azelőtt nem létező intézményeiben. A nem nyilvános és nyilvános közti megkülönböztetés elve, gyakorlata a társadalom egyik meghatározó közös élményévé vált a 90-es évek elején. Ugyanakkor a rendszerváltással kimondhatóvá, megfogalmazhatóvá lett a Kádár-kor kettős nyilvánosságának és az egyéni életvilágokon belüli megkettőzött életvitelnek a gyakorlata is, a nyilvános és nem nyilvános vélekedések, viselkedések párhuzamos struktúrája. A gazdasági és politikai átalakulás rövid idő alatt olyan viszonyokat teremtett, melyek – ha ellentmondásosan is – kiemelték a köz és magán (-tulajdon, -érdek) megkülönböztetését, szerepét. A politikai pluralizmus viszonyai között pedig – a közéleti tevékenység széles szerepválasztéka következtében – az igazán éles választóvonal a közéleti-politikai aktivitás és passzivitás között húzódik. Ezek a mindennapok szemantikáját meghatározó oppozíciók bizonyára jelentős hatást gyakoroltak a szociológiai modellalkotásra. Az ezredfordulóra a helyi érdekeltsgű és jelentőségű élmények helyett a globális kommunikáció, az információs társadalom jelenségei szűrődnek át a teórián, mely ugyan a szociológia és a kommunikációkutatás határán levőként definiálja magát (Heller–Rényi, 2000, 69), a jelek szerint azonban átkerült e határ kommunikációs¹⁴ oldalára.

Amennyiben a nyilvánosság fogalmáról, modelljéről folyó társadalomtudományos diskurzusnak, e diskurzus változásának szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk, meg kell vizsgálnunk, mi reprezentálódik a nyilvánosságról folyó tudományos beszédben. A fenti elemzés alapján egyfelől az érintett diszciplína, illetve szakterület legitimációs válságát és ennek egyfajta megoldását rekonstruálhatjuk. Másfelől egy tudományos közösség tagjainak szakmai identitásuk átrendezésére irányuló kísérletét, új orientációk keresését; a nyilvánosság társadalmi percepciójában lezajlott többlépcsős, a politikai-társadalmi-gazdasági átalakulással összefüggő változást követhetünk nyomon a bemutatott diskurzus alakulásában.

Feltehető két további kérdés, melyek megválaszolását azonban nem tekintjük feladatunknak. Egyfelől vizsgálat tárgyát képezheti, hogy mennyiben lett eredményes, sikeres a kutatóközösség kezdeti programjának megvalósítása, másfelől felvethető a szerzők által kialakított szakmai koncepciók adott tudományon belüli értékének, jelentőségének kérdése. A sikeresség és hitelesség kérdését azonban sem tudománysszociológiai, sem szaktudományos összefüggésben nem érintjük dolgozatunkban. Ahelyett, hogy a saját modell kidolgozásának ígéretét kérnénk számon a szerzőcsoporton, és az eredeti ötlet elkopása, az idegen teóriák médiumává válás miatt kárhoznánk őket, az eredetiségre törekvést és a közvetítő szerepet sajátos – társadalom- és tudománytörténetileg meghatározott – értelmi-ségi attitűdnek kell tekintenünk.

A nyilvánosságdiskurzus elemzése elsősorban azért érdekes, mert ennek révén jól végigkövethető, hogy milyen szerepet tölthet be egy társadalomtudományi fogalom különféle társadalmi változások (önkéntelen) értelmezésében, reprezentációjában, szimbolikus formában való feldolgozásában, illetve hogyan kapcsolódhat össze egy-egy diszciplína és az abban érintett értelmiségi csoportok sorsa, története rendszerszintű társadalmi változásokkal és az azokat leíró fogalmak alakulásával.

¹ Ezzel a szemlélettel Koselleck – ahogy Szabó Márton rámutat – elhatárolja magát mind a hegeli típusú történelemértelmezési hagyománytól (mely szerint a filozófus eleve birtokában van a „szellem” természetének és mozgásának ismerete), mind attól a hagyománytól, mely „az uralkodó eszméket az uralkodó gondolkodók írásaiban, a kor szellemi csúcsteljesítményeiben véli megtalálni” (Szabó, 1997b, 85).

² Vö. Koselleck–Brunner–Conze, 1972.

³ „Egy fogalom tehát nem más, mint témérdek jelentéstartalom sűrítvénye” (Koselleck, 2003, 135).

⁴ „Az alábbi fejtegetésekre kettős megszorítás vonatkozik: nem nyelvtörténetről van szó, még csak nem is a társadalomtörténet részeként értett nyelvtörténetről, hanem kizárólag arról a politikai-társadalmi terminológiáról, amely a társadalomtörténet tapasztalati anyaga szempontjából releváns. Továbbá ezen a terminológián belül, a témérdek nyelvi fordulat közül azokra a fogalmakra összpontosítunk, amelyek szemantikai hordereje nagyobb a politikai-társadalmi térben általában használt 'puszta' szavakénál” (Koselleck, 2003, 123).

⁵ Ahogy az *Elmúlt jövő* című, az időtapasztalat történeti alakulását vizsgáló kötet előszavában írja: „Az itt közreadott szemantikai elemzések elsődlegesen nem nyelvtörténeti célokat követnek. Feladatuk inkább az, hogy azokon a pontokon járjanak utána az időtapasztalatok nyelvi felépítésének, ahol ezek a tapasztalatok a múlt valóságában felmerültek” (Koselleck, 2003, 13).

⁶ A szerzők a nyilvánosság fogalmát tanulmányukban két értelemben használják, ezek megkülönböztetését szándékuk szerint a szövegkörnyezet teszi lehetővé. A kifejezés egyfelől jelöli „a hatalmi intézmények döntéshozatalának, a politikai mechanizmusnak a nyilvánosságát [...] másfelől a nyilvános kommunikáció lehetőségéről, intézmény- és eszközrendszeréről van szó (Heller–Némedi–Rényi, 1990c, 114).

⁷ Becskeházi Attila és Kuczai Tibor hozzászólása által bevonódik a diskurzusba a nyilvánosságnak egy olyan felfogása, mely azt diszciplináris karakterű értelmiségi ellendiskurzusnak tekinti, és vizsgálatára a lokális hermeneutika módszerét ajánlja. A későbbiekben jól kivehető hatást gyakorolt a bemutatott nyilvánosságkonceptióra a szimbolikus és diszkurzív politikaelemzés hazai iskolája. Ennek hatása elsősorban a nyilvános beszédnek tulajdonított – a nyilvánosság egészére és témáira vonatkozó – konstitutív szerep hangsúlyozásában, illetve a nyilvánosságnak mint operatív elvnek az értelmezésében figyelhető meg. Az évtized második felében az információtársadalom-, illetve a globalizációdiskurzus erőteljes hatása érezhető a nyilvánosságról folyó szociológiai gondolkodás irányultságán.

⁸ Ennek az észrevételnek annak ellenére is hangot szeretnénk adni, hogy Heller Mária és Rényi Ágnes egy jóval később publikált írásában (Heller–Rényi, 2000) magyarázatot, illetve indoklást ad e nehezen védhető teoretikus választás okaira.

⁹ Az új kommunikációs jelenségeknek a nyilvánosságra gyakorolt hatásait éppen a közélet demokratizálódásának esélyei tekintetében gondolja végig egy 1998-as tanulmányában Angelusz Róbert (Angelusz, 1998). Írásának elméleti perspektíváját ugyanazok a megközelítések, teóriák és hivatkozott források jellemzik, amelyekkel Hellerék e két évvel későbbi tanulmányában (illetve Heller 2001-ben publikált, alább tárgyalandó írásában) is találkozhatunk. Angelusz a nyilvánosság demokratizálására a magánemberek közötti mindennapi, horizontális kommunikáció szintjén lát esélyt, mégpedig a hálózati kommunikáció interaktív formáinak hatására. „Az interaktivitás lehetősége és a közéleti kérdésekben involvált, de korábban szétszóró állampolgárok elektronikus közösségeinek kialakulása arra mindenképpen kínál lehetőséget, hogy a báziskommunikáció megélnéküljön, és közelebb kerüljön a nyilvánosság intézményeihez” (Angelusz, 1998, 25). A szerző szerint ezeket a folyamatokat a számítógépes kommunikáció által lehetővé tett megalapozottabb tájékozódás, az információk ellenőrizhetősége, vagyis a nyilvánosság kontrollfunkciójának gyakorlása, illetve az elektronikus közösségek szerveződése révén a civil társadalom megerősödése segítheti elő.

¹⁰ Néhány mondat erejéig a szerző arra a lehetőségére is utal, hogy az ismertetett jelenségek, tendenciák esetleg a szegregáció és a további polarizálódás irányába is vihetik a nyilvánosság alakulását, ám ezt a lényegesen szűkszavúbban, kevésbé érzékletesen vázolt tendenciát bizonyos fejlesztési stratégiák alkalmazásával korrigálhatónak tartja.

¹¹ A cselekvéseméleti beállítottságot az adott történeti-társadalmi körülményekkel összevetve kézenfekvőnek és meggyőzőnek tűnik egy olyan értelmezés, mely a rendszerváltást megelőző időszak, a késő Kádár-kor nyilvánosságát alaprajzszerűnek, statikusnak tekinti, a fordulatot követő éveket pedig a dinamizmus, a praxis szervező erejével jellemzi.

¹² Vö. Heller–Némedi–Rényi, 1991, Heller–Rényi, 1995.

¹³ Az elméleti orientáció változásával minden bizonnyal az is összefügg, hogy Némedi Dénes az évtized közepétől már nem jelenik meg szerzőként a közös tanulmányokban, a legutolsóként tárgyalt tanulmányt pedig Heller Mária már egyedül jegyzi.

¹⁴ Nem szükséges átfogó tudomány-szociológiai vagy -történeti vizsgálatot végeznünk ahhoz, hogy észrevegyük: az ezredforduló társadalmainak egy sor fontos jelensége kommunikációs problémaként fogalmazódik meg a társadalomtudományokban. Könnyen lehetséges, hogy egy ilyen kutatás arról adna számot, hogy napjainkban a társadalomtudományok meghatározó vonulatai a kommunikációtudománytól kölcsönzik nyelvezetüket, modelljeiket, perspektívájukat.

IRODALOM

Angelusz Róbert (1998): Az új kommunikációs technikák és a nyilvánosság. Az elektronikus kommunikáció kihívásai. *Világosság*, 4. szám, 16–29.

Becskeházi Attila – Kuczsi Tibor (1992): A nyilvánosságról. Volt-e nyilvánosság az elmúlt évtizedek Magyarországon? *Szociológiai Szemle*, 3. szám, 39–51.

Heller Mária (2001): Új kommunikációs helyzetek és szükségletek: a hierarchikus nyilvánosságok kialakulása. In Nyíri, Kristóf (szerk.): *Mobil információs társadalom*. Budapest, MTA Filozófiai Intézete, 31–43.

Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes (1990c): Vázlat a nyilvánosságfogalom értelmezéséhez. In Szabó Márton (szerk.): *Tükör által homályosan*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet, 111–123.

Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes (1991): A népies beszédmód alakváltozásai az elmúlt 30 évben (A népesedési viták alapján). In Némedi Dénes (szerk.): *Közelítése. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, 149–157.

Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes (1992b): Nyilvános stratégiák és nyilvános szabályok. *Szociológiai Szemle*, 3. szám, 53–59.

Heller Mária – Rényi Ágnes (1995): Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest, Osiris – Századvég Kiadó, 432–447.

Heller Mária – Rényi Ágnes (1996): A nyilvános kommunikáció szociológiai modellje. *JEL-KÉP*, 4. szám, 3–19.

Heller Mária – Rényi Ágnes (1997): „Magánbűnök és közerkölcsök”. A „magán” és a „köz” ellentéte és a nyilvánosság problémája. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana, 85–98.

Heller Mária – Rényi Ágnes (2000): A nyilvánosság kommunikációelméleti megközelítéseiről. *JEL-KÉP*, 1. szám, 69–94.

Jakobson, Roman (1969): *Hang – jel – vers*. (Ford. Barczán Endre et al.) Budapest, Gondolat.

Keane, John (1995): Structural Transformation of the Public Sphere. *The Communication Review*, vol. 1/1, 1–22.

Koselleck, Reinhart – Brunner, Otto – Conze, Werner (1972): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 7 Bde., Stuttgart, Klett-Cotta Verlag.

Koselleck, Reinhart (1972): Einleitung. In Koselleck, Reinhart – Brunner, Otto – Conze, Werner (1972): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, Klett-Cotta Verlag, Band 1. XIII–XXVII.

Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája.* (Ford. Hidas Zoltán és Szabó Márton.) Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

Kuczai Tibor – Becskeházi Attila (1992): *Valóság '70.* Budapest, Scientia Humana.

Némedi Dénes (1990): Adalékok a nyilvánosságfogalom kritikájához. In Várnai Györgyi (szerk.): *Logosz.* Budapest, ELTE, 113–129.

Szabó Márton (1997b): Politikai fogalmak történelmi metszetben (zárótanulmány). In Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történelmi-politikai szemantikája.* (Ford. Szabó Márton.) Budapest, József Műhely Kiadó, 83–104.

Szabó Márton (1998c): *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas.

Szabó Márton (1999): A közjó diskurzusai. In Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció.* Budapest, Osiris Kiadó – Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet, 11–20.

Marián Béla

A VÁLASZADÓK TÁJÉKOZOTTSÁGA – A MARKETING CENTRUM KÉRDEZŐBIZTOSAI SZERINT

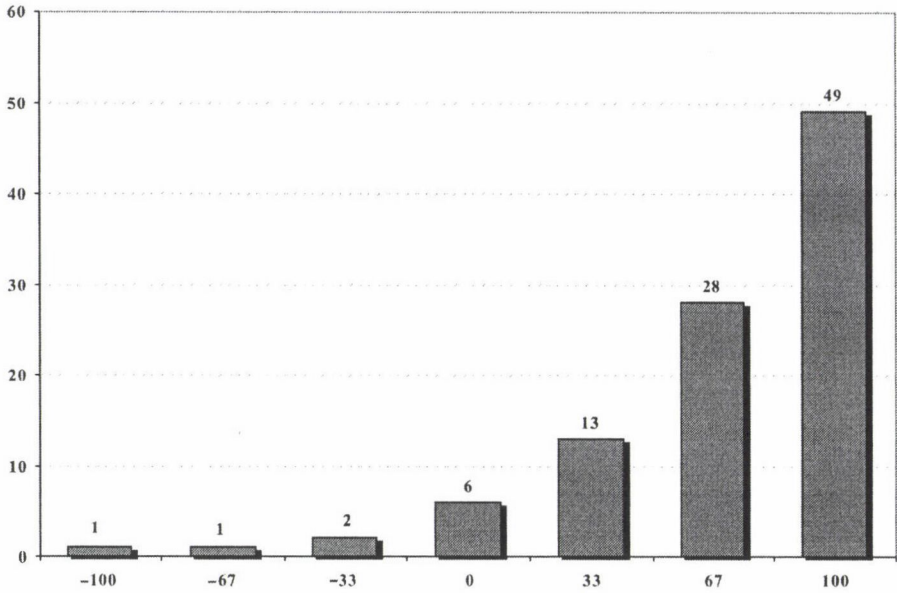
A Marketing Centrum úgynevezett „omnibusz” kérdőíveinek legvégén a kérdezőbiztosok 5 szempont szerint értékelni szokták a válaszadókat. 2005. január és június eleje között összesen 7225 politikai témájú interjút készítettek az intézet munkatársai, de csak 7168 értékelés bizonyult használhatónak. Azokat az értékeléseket ugyanis nem tekintettük érdeminek, ahol a kérdezőbiztos mind az öt szempont szerint a skálák közepét karikázta be.

Az értékelések természetesen teljesen szubjektívek, és a kérdezőbiztosok nem kaptak részletes instrukciókat, illetve speciális szempontrendszert a válaszadáshoz. Sőt, a kérdezői útmutatókban arra hívtuk fel munkatársaink figyelmét, hogy az átlagosan 45 perc időtartamú interjúk során szerzett személyes benyomásaikra hagyatkozva válaszoljanak, közvetlenül az után, hogy befejezték az interjút és elhagyták a válaszadók lakását.

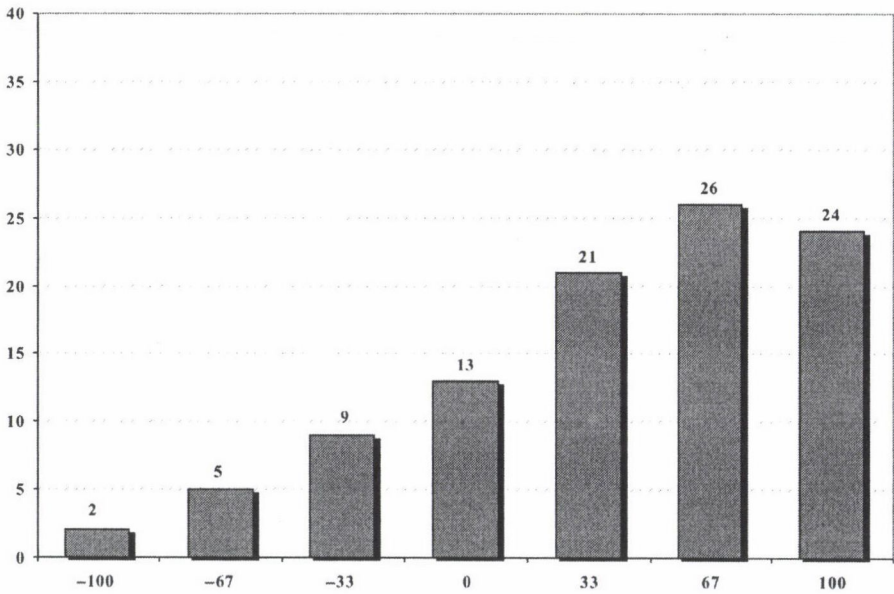
Az, hogy valaki hajlandó beengedni a lakásába egy számára ismeretlen kérdezőbiztost, és közel 1 órán keresztül válaszolgat a legkülönbélebb, de zömében politikai tartalmú kérdésekre, eleve együttműködési készséget jelez. Ennek megfelelően az „együttműködő, barátságos – gyanakvó, barátságtalan” dimenzió szerint a legpozitívabb a kérdezőbiztosok értékelések mérlege, ám egyetlen más dimenzióban sem billentek át az átlagok a negatív tartományba.¹ Munkatársaink tehát alapvetően pozitív benyomásokat szerezve búcsúztak el az interjúadóktól. A megkérdések tizedét központilag ellenőrizni szoktuk, és az ellenőrző kérdések egyikében azt firtatjuk, hogy milyen benyomást keltettek a válaszadóknak munkatársaink. Az ellenőrzések során még sohasem fordult elő, hogy bármiféle panaszt fogalmaztak volna meg a kérdezőbiztosokról, sőt a hívottak a legtöbbször spontán és élménytelítetten – az egyszerű válasznál részletezőbben – dicsérni szokták kérdezőbiztosainkat. Mindez azt jelenti, hogy az esetek döntő többségében barátságos, bizalmi légkör alakul ki a kérdezők és a válaszadók között az interjúk során, és ez természetesen kihat az utólagos kérdezői értékelésekre is.

A legalacsonyabb átlagot a „tájékozott a politikában – tájékozatlan” dimenzió szerint kapták a mintákba kerülő válaszadók a kérdezőbiztosoktól, és ezek az értékelések meglehetősen szorosan korrelálnak azzal, hogy a válaszadót – saját bevallása szerint – mennyire érdekli a politika ($r = 0,43$). Másrészt az öt értékelés mindegyike szorosan korrelál az összes többi értékeléssel, azaz munkatársaink válaszait egy általános benyomás alakította a legnagyobb súllyal. Az „együttműködő – gyanakvó” dimenzió azonban kevésbé szorosan kötődik az általános benyomást mérő skálához, mint a többi dimenzió.

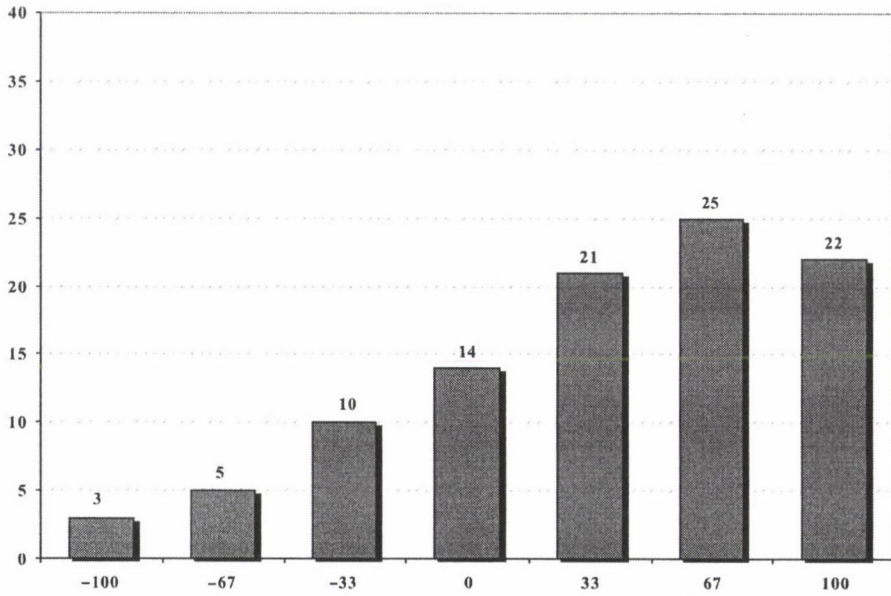
(-) gyanakvó, barátságtalan – együttműködő, barátságos (+)

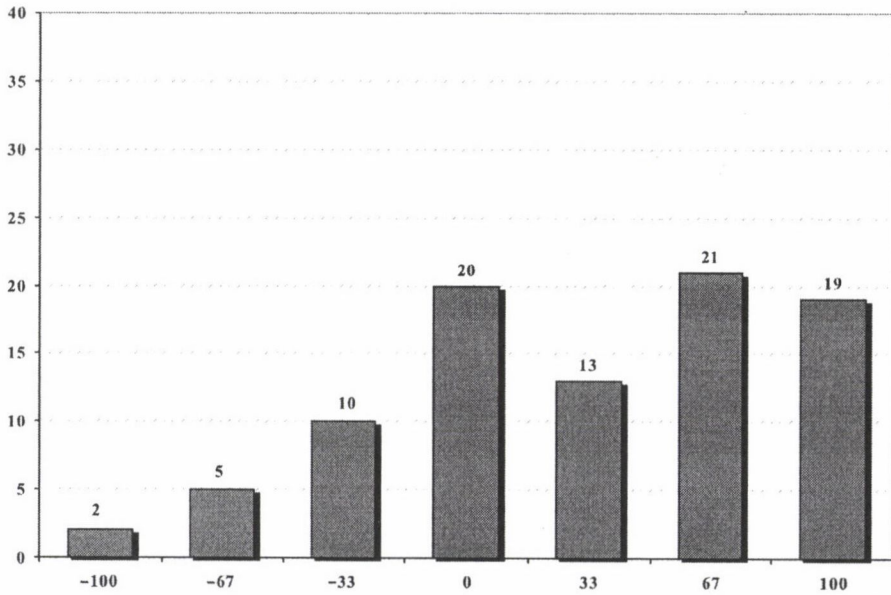
(-) nehezen értette meg a kérdéseket – gyorsan megértette (+)

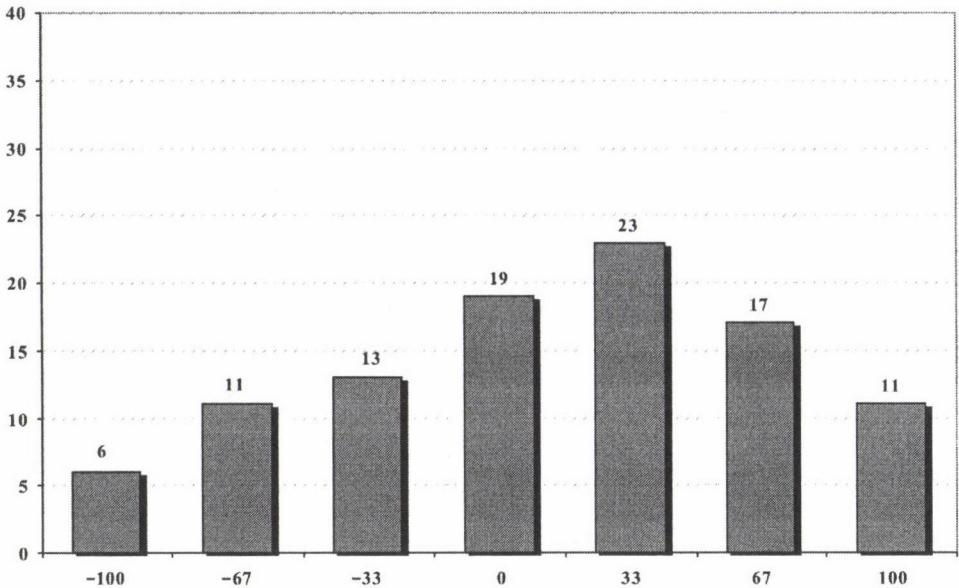
(-) nehézkesen válaszolt – könnyen, gyorsan válaszolt (+)

(-) tanulatlan, műveletlen – művelt, intelligens (+)

(-) tájékozatlan a politikában – tájékozott (+)

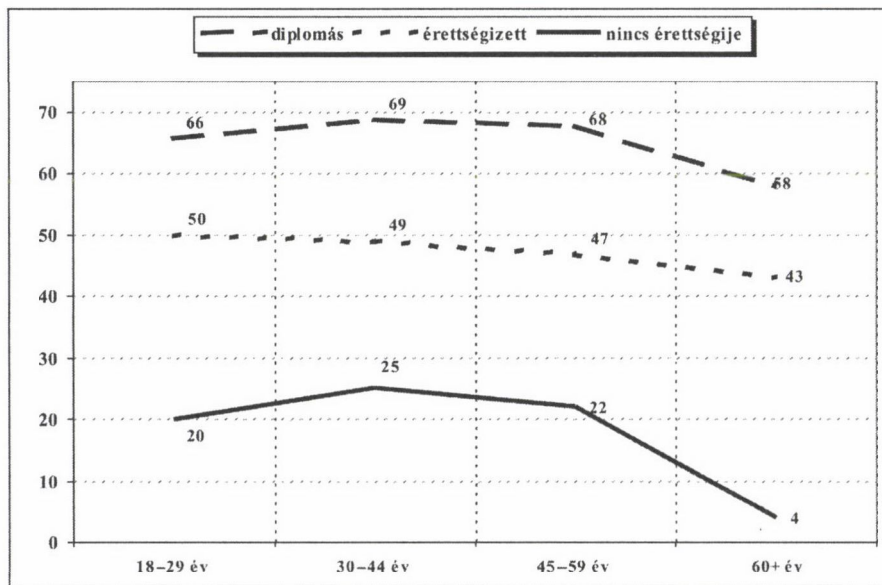
Az öt értékelés közül négy nagyon jól illeszkedik a tájékozottságskálához (Cronbach $\alpha = 0,92$), és az együttműködés – gyanakvás dimenzió is eléggé szorosan korrelál ezzel ($r = 0,49$), de ennek felvétele rontaná a reliabilitást (a Cronbach $\alpha = 0,84$ lenne). A négy válaszátlaga végül is azt jelzi, hogy mennyire érezte intelligensnek, tájékozottnak a válaszadót a kérdezőbiztos, és ezt nyugodtan értelmezhetjük a tényleges általános tájékozottság mutatójaként is, hiszen a közel 1 órás interjúk során eléggé objektív kép rajzolódik ki erről. Ráadásul a kérdezőbiztosok döntő többsége hosszú évek óta végzi a munkáját, hónapról hónapra rengeteg emberrel kerül munkakapcsolatba, így munkatársaink ítéletalkotása „szakszerűbb” az átlagembereknél.

Ugyanakkor a 6 felmérés részátlagai közül 2 szignifikánsan kedvezőbb, mint a főátlag, azaz a kérdezőbiztosok véleményeire valamiképpen hatott a kérdőívek kontextusa is. Az áprilisi és júniusi kérdőív közös vonása az volt, hogy a szokásos standard politikai kérdések mellett piackutatási kérdések is szerepeltek a kérdőíveken, és ezekre általában valamivel olajozottabban, kompetensebben szoktak válaszolni az emberek, mint a politikai véleményeiket firtató kérdésekre. Azt, hogy itt kontextushatásról van szó, alátámasztja az is, hogy egyetlen társadalmi-demográfiai szempont szerint sem találtunk szignifikáns interakciót az adatfelvételek idejével, azaz az időhatás csak főhatásként érvényesült. Ugyanakkor nagyon jelentősek az eltérések iskolázottság, életkor és nemek szerint, éppen úgy, mint ahogy azt a politika iránti érdeklődésnél szoktuk tapasztalni.

A tájékozottságskála főátlaga végül is 31 pontnak adódott, és nincs olyan nagyobb társadalmi-demográfiai réteg az országban, amelynél átbillent volna a negatív tartományba a mutató átlaga. A legnagyobb kontrasztot természetesen iskolázottság szerint találtuk ($F = 704,1$): az érettségi nélküliek átlaga 16 pont, az érettségizetteké 48 pont, a diplomásoké pedig 67 pont.

Nagyon jelentős az életkori csoportok közötti kontraszt is ($F = 25,8$), ráadásul szignifikáns az életkor * iskolai végzettség interakció is. A legalacsonyabb átlagot a 60 évnél idősebb érettségi nélküliek körében találtuk, a legmagasabbakat pedig a 60 évnél fiatalabb diplomások körében. Végül az érettségi nélküliek körében lényegesen nagyobb az életkor szerinti kontraszt, mint a diplomások, és különösen az érettségizettek körében.

A tájékozottságskála átlagai életkor és iskolázottság szerint

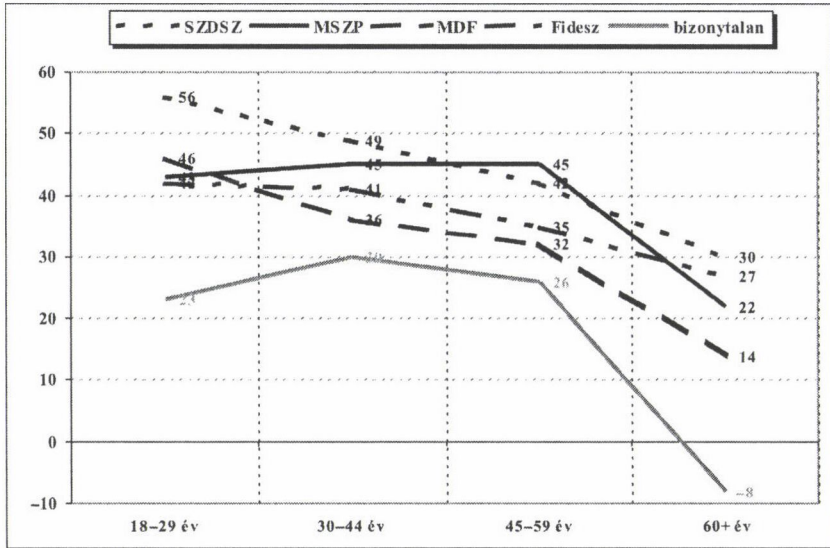

A tájékozottság itt erősen politikai töltésű, hiszen a kérdések többsége valamennyi kérdőívben politikai témájú volt. Így tehát egyáltalán nem meglepő, hogy éppen azok körében a legalacsonyabb a skála átlaga, akik több keresztkérdés után sem árulták el a kérdezőbiztosnak kedvenc pártjuk nevét. Az esetek döntő többségében azért, mert nincs is ilyenjük. Ugyanakkor az SZDSZ-támogatók átlaga is szignifikánsan nagyobb, mint a többi párt támogatóinak az átlaga, és ebben többek az is szerepet játszik, hogy az SZDSZ táborában a legmagasabb a fővárosiak aránya. Márpedig a budapestiek tájékozottságskála-átlaga 14 ponttal magasabb, mint az 5000 főnél kisebb településeken lakóké.

Kérdezőbiztosaink pártállásáról nincsenek pontos információink, de semmi okunk sincs feltételezni, hogy több lenne köztük az SZDSZ-szimpatizáns, mint más pártok támogatója. Az SZDSZ-támogatók magasabb tájékozottságskála-átlagát tehát inkább annak kell tulajdonítanunk, hogy a liberális párt támogatói körében az átlagosnál magasabb a politika iránt érdeklődő diplomások aránya.

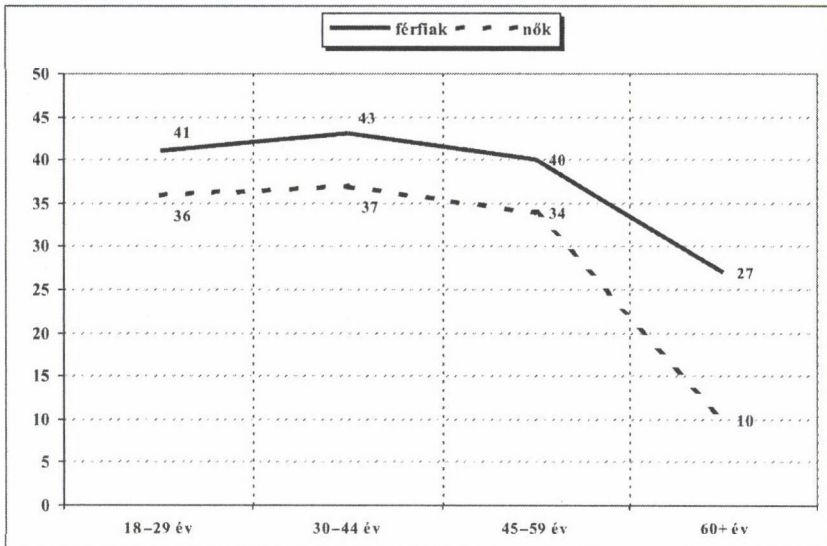
A pártpreferencia azonban nemcsak főhatásként érvényesül, hanem szignifikáns a pártállás * életkor interakció is. Az MSZP hívei körében csak a 60 évnél idősebbek között kezd el hanyatlani a mutató, míg a többi párt támogató körében már korábban. A legnagyobb életkor szerinti zuhanást azonban a bizonytalanok körében találtuk. Olyannyira, hogy e körben a 60 évnél idősebbek átlaga átbillent a negatív tartományba, jelezvén, hogy az idősebb bizonytalanok többségét tájékozatlannak érezték munkatársaink.

A tájékozottságskála átlagai életkor és pártpreferencia szerint

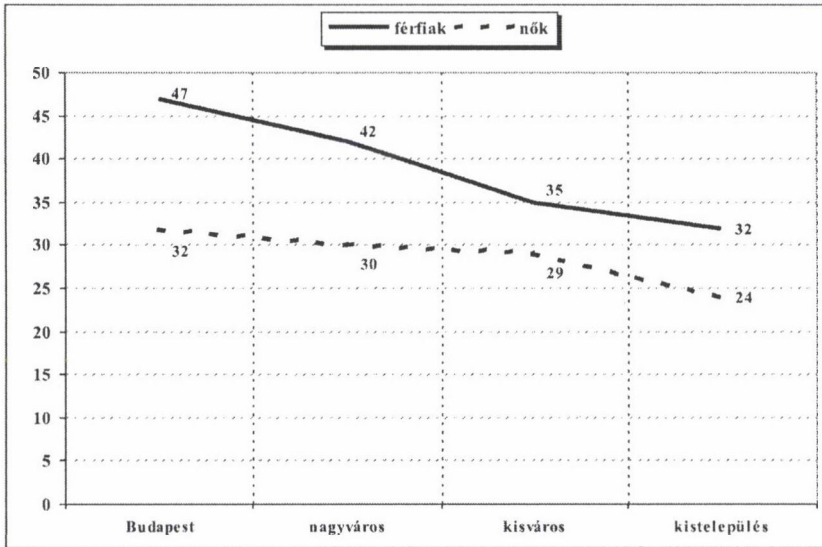

A politika világa hagyományosan férfiterep, és ezzel összhangban a férfiak tájékozottságmutatónak átlaga 11 ponttal magasabb, mint a nőké. Ráadásul szignifikáns a nem * életkor interakció is. A férfiak körében a 60 évnél idősebbek átlaga 13 pontot esik, míg a nők körében 24 pont a zuhanás. Szignifikáns továbbá a nem * lakóhely interakció is. A férfiak körében 15 pont a Budapest-kistérség különbség, míg a nők körében „csak” 8 pont, és ez egyben azt jelenti, hogy a kisebb településeken kisebb a nem szerinti kontraszt, mint a nagyvárosokban.

A tájékozottságskála átlagai életkor és nemek szerint

A tájékozottságskála átlagai urbanizációs szintek és nemek szerint

Végül egy egészen speciális politikai hatást is megfigyeltünk a nem szerinti különbségeknél. Az MDF támogatói táborában a férfiak átlaga 27 pont, míg a nők 34 pont. Ugyanakkor a bizonytalanok és a többi párt támogatói körében 8–12 ponttal magasabb a férfiak átlaga, mint a nőké. Mindez nyilvánvalóan annak tulajdoníthatjuk, hogy a népszerű politikusként számító Dávid Ibolya a politika iránt nyitott nőkre gyakorolja a legnagyobb hatást.

JEGYZET

¹ Az eredetileg 7 fokú skálán jelölt válaszokat mérlegindexre vetítettük, ahol a +100 pont azt jelenti, hogy a kérdezőbiztos a szempont pozitív oldalához legközelebbi értékelést adta, a -100 pont pedig azt, hogy a negatív oldal legszélső lehetőségét választotta.

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Farkas Zoltán

A KULTÚRA SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE

A kultúra fogalmával és a kultúra fogalmának a társadalmi jelenségek magyarázatában betöltendő szerepével kapcsolatban nem alakult ki egyetértés az e kérdésekkel foglalkozó szociológusok körében. A kultúra különböző megközelítései azonban főleg a tipikus szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. Egy másik tanulmányban különbséget tettünk a normativista, a strukturalista, a kreativistá és a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek között (Farkas, 2006). Ebben a tanulmányban arra világítunk rá, hogy a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek különböző mértékben támaszkodnak a kultúra fogalmára, és alapvetően eltérő módon veszik figyelembe a kultúrát a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A kultúra kifejezés jelentése történetileg jelentős átalakulásokon ment át, és e kifejezés ma is nagyrészt különböző tartalmú és különböző terjedelmű fogalmak jelölésére szolgál. (Ehhez lásd például Márkus, 1992; Williams, 1981, 11–12; 1998, 28–30; Wessely, 1998, 7–9.) Azonban a kultúra fogalmával e tanulmányban – a terjedelmi korlátokra való tekintettel – nem foglalkozunk, csupán röviden utalunk a szűkebb értelemben vett kultúra, a jelképi kultúra fő formái összetevőire. A *kultúra fő formái összetevői*, amelyek elemi alkotórészeit tekintve szimbólumokból állnak, a kulturális hiedelmek, illetve ismeretek, a kulturális értékek, a szabályok, valamint a szabályokból álló intézmények és szerepek. Az érték, a szabály, az intézmény és szerep fogalmát az egyes szerzők többé-kevésbé eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban, de számunkra e fogalmak olyan értelmezései jelentősek, amelyek szerint e fogalmakkal jelölt létezők szimbolikus és kulturális természetűek, tehát a kultúra alkotórészeit képezik.

A KULTÚRA A NORMATIVISTA SZEMLÉLETMÓDBAN

Önálló és alapvetőnek tekintett meghatározó tényezőként a kultúra a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben játszik szerepet. Azonban a normativista szemléletmódon belül is részben eltérő felfogást képvisel a normativista funkcionalizmus és a kulturális szociológia.

A normativista szemléletmód felfogása szerint a társadalomban az egyének közvetlenül a közösen kialakított és elfogadott kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez alkalmazkodva és azoknak megfelelően cselekszenek, és a kultúra ily módon alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket.

A normativista szemléletmód szerint a társadalmi jelenségeket alapvetően az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg, amely kulturális, illetve normatív természetű. A normativista rendszerelmélet felfogásában a kultúra fő alkotórészeit az értékek, a szabályok, a szerepek és az intézmények képezik. Az egyének a felnevelkedés, illetve a szocializáció során a kultúrából a személyiségükbe építik az értékeket, a szabályokat és a szerepeket, és közvetlenül e tényezők határozzák meg a magatartásokat és a kölcsönhatásokat. Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, s a közös kultúra alapján – átvitt értelemben – csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, s a társadalom rendezettsége különösen azáltal biztosított, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra értékeit és szabályait.

Parsons normativista rendszerelmélete szerint a társadalmi jelenségek legáltalánosabb meghatározó tényezői az értékek, amelyek közösen osztottak. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékekben kifejeződő elvárásokat részletezik a szabályok és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokból álló szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a kultúra alkotórészeit képezik, ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A szabályok és a szerepek meghatározott értékekhez kapcsolódva és rendszert alkotva intézményekké szerveződnek, és az intézmények biztosítják a társadalom rendezett működését, harmonikus egységét. A differenciálódás eredményeként a társadalomban olyan alrendszerek alakulnak ki, amelyekben sajátos értékeket érvényre juttató szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmat végső soron a tagjai által általánosan elfogadott kulturális értékek integrálják, intézményesülésükön keresztül. (Lásd például Parsons, 1951; 1967; 1971; Parsons–Smelser, 1956.)

Rendszerelméletében Parsons az általa legáltalánosabb szinten megkülönböztetett négy cselekvési rendszer egyikének tekinti a kulturális rendszert, amelynek elsődleges funkciója a „mintafenntartás”, tehát az, hogy mintákat, azaz értékeket, szabályokat és szerepeket szolgáltatson a cselekvések számára (Parsons, 1971, 4–5; illetve 2000, 40). Előfeltételezése szerint a kultúra, a személyiség és a társadalmi rendszer (mint a cselekvések és kölcsönhatások rendszere) bizonyos értelemben megfelelnek egymásnak, egymás tükröződései. A valóságban megítélése szerint is valószínűtlen a teljes mértékű megfelelés, tehát az olyan kulturális rendszer, amelynek érvényességi körébe eső társadalmi rendszerben a kulturális mintáknak való teljes megfelelés jellemző az egyéni cselekvők motívumaira és cselekvéseire. A személyiségi, a kulturális és a társadalmi rendszer természete alapvetően különböző, de fontos párhuzamosságnak, egyöntetűségnek kell lennie közöttük, kölcsönösen összeegyeztethetőeknek kell lenniük egymással (Parsons, 1951, 16–18, 27–28).

A normativista rendszerelmélet szerint tehát az egyének az értékeket, a szabályokat és a szerepeket szemmel tartva cselekszenek, s ennek révén igazodnak a tényszerű társadalmi valósághoz is. Bár Habermas szerint a szabályokhoz igazodó cselekvés egyaránt feltételezi az objektív létezők világát és a normatív világot, megítélésünk szerint a normativista elméletek cselekvésfelfogása kifejezett formában nem foglalja magában annak a kérdésnek az

elemzését, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a tényszerű valósághoz. (Vö. Habermas, 1984, 88–90; illetve 1987, 50–52.)

A 80-as évek közepétől egy viszonylag új és sajátosan kulturális felfogás alakult ki a szociológiában, amit kulturális szociológiának neveznek. A kulturális szociológia elsődlegesen a kollektív jelentések, kollektív érzelmek és elképzelések értelmezésével foglalkozik (Alexander–Smith, 2003, 5). E felfogás talán legkövetkezetesebb képviselője Alexander és Smith, akik saját felfogásukat strukturális hermeneutikának nevezik (uo. 11). A kulturális szociológia részben kritikusan viszonyul a normativista rendszerelmélethez, de a normativista szemléletmód alapvető tételeit elfogadja. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának.

Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének (Alexander, 1990, 3–4; 1996, 262–265). Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mindaz, amire az emberek tevékenysége rányomja a bélyegét (Dilthey, 1974, 75–77, 497–498, 537). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. A szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természettudományok területén alkalmazott pozitivisták módszerrel szemben – a megértés és értelmezés. Legyen szó e tárgykörben bármilyen jelenségről, például államról, egyházzal, intézményekről, erkölcsről stb., ezek mindig vonatkoznak az emberek belső oldalára. Ez a belső oldal egy saját struktúrával és törvényszerűséggel rendelkező szellemi képződmény (uo. 504–505). Az egyén élete során felhalmozódó tapasztalataiból képződik az egyén élettapasztalata. Az általános élettapasztalatot az egyéni élettapasztalatok azon összetevői képezik, amelyek az egyének valamilyen összetartozó körében alakulnak ki, és ezen egyének számára közősek. Ezek a közös tapasztalatok az élet menetére vonatkozó felfogásokat, értékítéleteket, az életvitel szabályait, a célok és javak meghatározásait foglalják magukban. A közös tapasztalatok, mint erkölcs, szokás, közvélemény meghatározzák az egyes egyének életét és tapasztalatait (uo. 519). Tehát az egyes egyének megértése feltételezi a megélést vagy átélést, de a szűk és szubjektív élmény csak azáltal érthető meg, ha az egyes életmegnyilvánulásokat az egészre és az általánosra vonatkoztatjuk. Minden egyes életmegnyilvánulás, illetve társadalmi jelenség valami közöset fejez ki, és csak azáltal érthető, hogy a közös képzetekre vonatkoztatjuk (uo. 529, 535). E közös képzetek a fogalmaink szerinti (jelképi) kultúrát alkotják, s Dilthey egyfelől a kultúra egyénekben belüli és szubjektív, másfelől azonban az egyes egyénektől független, objektív természetét hangsúlyozta.

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekinti a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti (Gadamer, 1984; Ricoeur, 1994, 43–62). Itt nem a kreativisták szemléletmódját képviselő szociológiai elméletekben hangsúlyozott szubjektív értelmezésről van szó, hanem arról, amit szimbolikus értelmezésnek is nevezhetünk. Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amely történetileg alakult ki, és a jelenben eleve

adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértsék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismertek. A társadalmi cselekvések ebben a felfogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kultúra hermeneutikai megközelítésének Dilthey által kifejtett filozófiai alapelveit a kulturális antropológiában talán Clifford Geertz elemzései fejezik ki a legjelentősebb mértékben. Ezt a megközelítést a kulturális szociológia egyes képviselői is mintának tekintik a kultúra szociológiai megközelítésében (Alexander–Smith, 2003, 13–14).

Geertz értelmezésében a kultúra kifejezés „...a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket” (Geertz, 2001, 74). Geertz is azt a – normativista szemléletmódra jellemző – felfogást képviseli, amelyre már Parsons esetében utaltunk, hogy a társadalmi jelenségek mintegy a kultúra tükröződései, de elvileg különbséget kell tennünk a kulturális létezők és a megfigyelhető társadalmi jelenségek között. „Függetlenül attól, hogy milyen mélyen hatja át egymást a kulturális, a társadalmi és a pszichológiai az otthonok, a farmok, a versek és a házasságok mindennapi élete során, az elemzésben fontos megkülönböztetni őket, és így a másik kettő normalizált háttérével szemben elkülöníteni sajátos jegyeiket” (uo. 78). E felfogás szerint tehát a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket a kultúra határozza meg: „Ahogyan egy DNS láncban a bázisok rendeződése kódolt programot képez, utasításokat vagy receptet ad a szerves működést alakító, szerkezetileg komplex proteinek szintézisére, ugyanúgy képeznek programokat a kulturális minták a társadalmi és pszichológiai folyamatoknak a közösségi viselkedést formáló intézményei számára” (uo. 78).

Geertz felfogása szerint az antropológiai elemzés célja, illetve feladata a „sűrű leírás” (Geertz, 2001, 197). E szerint egy kultúrát azokkal a konstrukciókkal kell leírunk, amelyekkel elképzelésünk szerint a megfigyelt egyének értelmezik élményeiket, azokat a megfogalmazásokat kell használnunk, amelyekkel ők határozzák meg, hogy mi történik velük (uo. 207). Az általános elméletek alkalmazásaiktól elszakítva vagy közhelyesnek, vagy üresnek látszanak. A kulturális értelmezés általános elméletét nem írhatjuk meg, illetve megírásából túl sok hasznunk nem lenne. Az antropológiában az elméletalkotás legfontosabb feladata nem az, hogy elvont szabályszerűségeket kodifikáljunk, hanem az, hogy lehetővé tegyük a sűrű leírásokat. Nem az, hogy az esetektől elvonatkoztatva, hanem az, hogy az esetekben általánosítsunk. „Az elméleti megfogalmazások olyan alacsonyán lebegnek az általuk irányított értelmezések felett, hogy ezektől függetlenül nincs sok értelmük, és nem is nagyon érdekesek” (uo. 220).

Alexander és Smith szerint Geertz mutatta meg a legmeggyőzőbben, hogy a kultúra gazdag és összetett szöveg, szövevényes mintázattal, amely befolyásolja a társadalmi életet. Azonban úgy látják, hogy a „sűrű leírás” fogalma nehezen megfoghatóan tűnik. Geertz munkáiban a pontos mechanizmus, amelynek révén a jelentések hálói befolyásolják a cselekvéseket, ritkán részletezettek világosan. Úgy tűnik, hogy a kultúra a transzcendentális cselekvő minőségét ölti magára. Az „okozati részletesség” hiányzik Geertz megközelítéséből, ami összefügg azzal, hogy értelmező elemzését vonakodik összekapcsolni bármilyen általános elmélettel (Alexander–Smith, 2003, 22).

A kulturális szociológiát meg kell különböztetni a kultúra szociológiájától, mint például a tudásszociológiától, a művészetszociológiától, a vallásszociológiától, az ideológia szociológiájától. A fent említett szerzők szerint a kultúra szociológiája egy „gyenge programot” képvisel, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. A kultúra hagyományos szociológiai megközelítése a kultúrát „függő változóként” kezeli, amelyet a társadalmi struktúra „kemény” változói határoznak meg. A kulturális szociológia viszont a kultúrát „független változóként” kezeli, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik a társadalmi cselekvések és jelenségek meghatározásában. A kultúra szociológiai tanulmányozásának az „erős programja” a kultúra társadalmi struktúrától való elválasztása, a kulturális autonómia mellett érvel. E felfogás képviselői szerint ezen erős program révén képesek a szociológusok rávilágítani arra az erőteljes szerepre, amelyet a kultúra játszik a társadalmi élet formálásában (Alexander–Smith, 2003, 12–13).

A kulturális szociológia szempontjából nézve Parsons normativista funkcionizmusa sem elég kulturális. Főleg azért, mert Parsons munkája nélkülözi az erőteljes hermeneutikai megközelítést, a társadalmi szöveg tiszta formájában előállítását. A funkcionizmus olyan mértékben összeköti a kulturális formát a társadalmi funkcióval, a társadalmi cselekvésekkel és jelenségekkel, hogy nem veszi kellő mértékben figyelembe a kultúra autonómiáját (Alexander–Smith, 2003, 16).

Az „erős program” legfőbb jellemzője a kultúra önállóságának, a kulturális autonómiának a hangsúlyozása. E felfogás szerint: „Társadalmilag felépített szubjektivitás formája a kollektivitások akaratát, alakítja a szervezetek előírásait, határozza meg a jog lényegét, és szolgáltatja a jelentést és a motivációt a technológiák, a gazdaságok és a katonai gépezetek számára” (Alexander–Smith, 2003, 5). A kulturális autonómia hangsúlyozása mellett két további meghatározó metodológiai jellemzője közül az egyik a társadalmi szövegek gazdag és meggyőző hermeneutikai helyreállítása iránti elkötelezettség. Amire e felfogás szerint szükség van, az a geertzi „sűrű leírása” a kódoknak, a beszámolóknak és a szimbólumoknak, amelyek a társadalmi jelentések strukturális hálóját alkotják.

A sűrű leírás metodológiai szempontból igényli a nem szimbolikus, tehát a tényszerű társadalmi viszonyok hatásaitól való elvonatkoztatást. Ez teszi lehetővé a tiszta kulturális szöveg helyreállítását, annak a kulturális struktúrának a feltérképezését, amely a társadalmi élet egyik összetevőjét alkotja. E felfogás szerint csak miután létrehoztuk az analitikusan autonóm kultúrát mint az elemzés tárgyát, válik lehetővé annak felfedezése, hogy a kultúra hatása milyen módon fonódik össze más társadalmi tényezők, mint például a társadalmi erők (power) és az instrumentális indítékok hatásaival a konkrét társadalmi világban (Alexander–Smith, 2003, 14).

Az erős program másik metodológiai jellemzője, hogy megpróbálja biztosítani az oksági magyarázatot a cselekvő egyének és a cselekvések, illetve tevékenység szintjén, annak a részletes elemzése révén, hogy a kultúra hogyan befolyásolja és irányítja, hogy valójában mi történik. E felfogás szerint a kulturális elemzés csak a részletkérdések megfejtése révén (ki mondott mit, miért és milyen hatással) válhat elfogadhatóvá egy társadalomtudomány ismérveinek értelmében (Alexander–Smith, 2003, 14). Megjegyezzük azonban, hogy felfogásunk szerint a normativista szemléletmód eleve nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát, mert az oksági magyarázatban jelképi természetű létezők nem tölthetik meg az okok szerepét. Tehát a társadalmi jelenségek kulturális meghatározottságának a lehető legrészletesebb elemzése sem jelentheti e jelenségek oksági magyarázatát, amennyiben a feltételezett meghatározó tényezők közvetlenül kulturális természetűek.

A KULTÚRA A NORMATIVISTA-KREATIVISTA SZEMLÉLETMÓDBAN

A kultúra különböző megközelítéseit tárgyalva célszerűnek tűnik a normativista vagy a kreativistá elméletekre jellemző megközelítések tárgyalásától elkülönítve tárgyalni azokra az elméletekre jellemző megközelítést, amelyek a normativista és a kreativistá elméletek határán helyezkednek el, de a szóban forgó szempontból nézve talán közelebb állnak a normativista szemléletmódhoz. Itt teszünk említést egyes szimbolikus interakcionista és fenomenológiai szociológiai elméletekről, valamint Habermas kommunikatív cselekvéseméletéről.

A normativista és a kreativistá szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll.

A szimbolikus interakcionizmus négy fő vonulata közül kettő előfeltételezi vagy figyelembe veszi a kultúra meghatározó hatását, s ezért viszonylag közel áll a normativista szemléletmódhoz. Az egyik vonulat olyan összetett elmélet kidolgozására törekszik, amely tulajdonképpen a normativista szemléletmódot tükrözi. Megkísérli leképezni a cselekvések és a személyközi kölcsönhatások kulturális környezet általi meghatározottságát, részben a normativista rendszerelméletben is használatos fogalmak segítségével. A másik vonulat hangsúlyozza a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások kulturális meghatározottságát, de érdeklődésének középpontjában a cselekvéseknek és kölcsönhatásoknak a közvetlen szituáció és az egyének személyes tulajdonságai általi meghatározottsága áll. (Vö. Alexander, 1996, 211.)

Az utóbbi vonulat legjelentősebb képviselője Erving Goffman, aki a szimbolikus interakcionizmus sajátos változatát dolgozta ki, amelyet dramaturgiai elemzésnek nevezett. Goffman elmélete egészében véve egyaránt kifejezi a normativista és a kreativistá szemléletmód bizonyos alapelveit. Általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, de munkáiban részletesen annak elemzésére helyezi a hangsúlyt, hogy az egyének nagyrészt alkotó módon definiálják a szituációt, alkotó módon alakítják szerepfelfogásukat és magatartásukat. Ez a szemléletmódbeli kétértelműség nagyrészt ellentmondásossá teszi egész elméletét. (Vö. Alexander, 1996, 214–220.) Mi itt röviden arra mutatunk rá, kiemelve a szereptávolításra és a szerepjátszásra vonatkozó elméletét, hogy általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, és nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy elméletében mennyiben sikerült vagy nem sikerült ezt a meghatározó hatást részletesen kifejtenie.

Goffman felfogása szerint az egyének a mindenkori cselekvési szituációkban jelentős mértékben szabadon alakítják ki saját szerepfelfogásukat, és a kulturális szabályokhoz és szerepekhez képest jelentős mértékben szabadon játsszák a saját felfogásuknak megfelelő szerepüket. A kultúra alkotórészeit képező szabályok és szerepek azonban alapvetően meghatározzák magatartásukat. Utalnunk kell arra, hogy Goffman szerepelméletében különbséget tesz a normatív szerep és a tényleges vagy tipikus szerep között (Goffman, 1981, 10, 21). Itt e vonatkozásban csak az emeljük ki, hogy az általa úgynevezett normatív szerep fejezi ki a kultúra alkotórészeit képező szabályokat, bizonyos értelemben a normatív sze-

rep felel meg a kultúra alkotórészének tekinthető szerepnek. Goffman szerepelmélete szerint a kultúra alkotórészzeit képező szabályok és szerepek főleg a következő két vonatkozásban határozzák meg az egyének magatartását.

Egyrészt egy adott cselekvési szituációban a főleg releváns normatív szerephez képest az egyének magatartása nagyrészt esetleges, de e magatartás általában véve a normatív szerepek által meghatározott. Az egyének különböző mértékben ragaszkodhatnak ahhoz, hogy egy adott szituációban e szituáció szempontjából főleg releváns normatív szerepnek megfelelően cselekedjenek (Goffman, 1981, 16). Rendszerint egy adott helyzetben (pl. sebész vagy nővér) és egy adott cselekvési szituációban (pl. műtét alkalmával a résztvevők jelenlétében) tipikus magatartás, azaz a tipikus szerep bizonyos mértékig eltér a normatív szereptől. „Ahol valamely szerep normatív keretbe ágyazódik, az adott helyzetben (a fordításban: pozícióban – F. Z.) lévő egyénekre ható bonyolult erők várhatóan biztosítják majd, hogy a tipikus szerep bizonyos mértékig eltérjen a normatív modelltől...” (uo. 21–22).

Egy adott szerepre a különböző egyének részéről eltérő szerepfelfogások vonatkozhatnak, az egyes egyének más elképzeléseket alakíthatnak ki a szerepjátszás ideális mércéiről (Goffman, 1981, 32). Azonban amennyiben az egyén eltávolodik az adott körülmények között, illetve az adott szituációban releváns fő szerepétől, tulajdonképpen annyiban is normatív szerepeihez igazodik. Egy adott szituációban az egyén részben azért távolodik el az adott szituációhoz kötött fő szerepétől, mert az adott szituációhoz kapcsolódó tevékenységrendszer egészének bizonyos követelményeire, tehát átfogóbb szerepére van tekintettel (uo. 59–62). Ugyanakkor általában léteznek egyéb normatív szerepek is, amelyek különböznek attól a normatív szereptől, amelyet egy adott helyzetben lévő egyének egy adott cselekvési szituációban el kell látnia (uo. 75–76).

Amikor az egyén bizonyos mértékig azonosul az adott szituációban releváns szereppel, ez nem azt jelenti, hogy minden egyéb szerepét a háttérbe szorítja. Miközben aktívan részt vállal egy adott tevékenységrendszerben, bizonyos mértékig tekintettel van más irányú elkötelezettségeire, más szerepeire, más szempontból jelentős szabályokra is. A különböző azonosulási igényeket nem az egyén teremti, hanem abból meríti, amit a társadalom juttat. Megszabadul az egyik csoporttól, de nem azért, hogy szabad legyen, hanem azért, hogy egy másikhoz csatlakozzon (Goffman, 1981, 84). Például, ha valaki, aki a sebész vagy a munkás szerepét játssza egy adott szituációban, egy adott tevékenységrendszerben, időnként a férfi, a férj vagy az apa szerepének megfelelően kell cselekednie az adott körülmények között is. Az egyén azért távolodik el egy adott szituációhoz kötött normatív szereptől, mert más szerepek iránt is elkötelezett. Tehát ha az egyén eltávolodik egy adott normatív szereptől, akkor is normatív szerepeinek, de általánosabb vagy más normatív szerepeinek megfelelően viselkedik (uo. 85–89). A szituációhoz kötött tevékenységrendszer és az a szervezet, amelyben ez a rendszer fennáll, nyújtja az egyéneknek azt a szerepet, amely az adott szituációban döntő. Főleg ez a szerep szabja meg az egyén magatartását, de egyúttal egyéb azonosságai és egyéb szerepei is kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolják magatartását (uo. 100–101).

Másrészt Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpalack mögötti (back stage) részétől (Goffman, 1981, 109–113). Felfogása szerint a szabályok és a normatív szerepek főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azért, hogy arra készítetik az egyéneket, cselekvéseik, illetve maga-

tartásuk azon vonatkozásait igazítsák a szabályokhoz, elvárásokhoz, illetve a normatív szerepekhez, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek. Az egyéneknél ugyanis belső feszültséget okoz a különbség aközött, amilyen cselekvéseket mások elvárnak tőlük, és ahogyan mások bizonyos elvárásaitól függetlenül szeretnének cselekedni. Ezért amikor az egyén egy bizonyos szerepet játszik, gondoskodnia kell arról, hogy az adott szituációban a magatartásáról és személyéről kialakított benyomások összeegyeztethetőek legyenek az adott normatív szerephez illő magatartással és személyes tulajdonságokkal (uo. 13). Mivel a homlokzat kialakításával az egyéneknél az a szándékuk, hogy a rájuk vonatkozó szabályoknak és normatív szerepeknek való megfelelést mutassák, „...a homlokzatokat általában kiválasztják és nem megteremtik...”, bár gondot okozhat, ha egymástól jelentősen eltérő homlokzatok közül kell kiválasztani a megfelelőt (uo. 116).

Az egyének magatartása rendszerint bizonyos mértékig eltér a normatív szereptől, „...függetlenül attól a társadalmi életben meglévő tendenciától, hogy amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene (Goffman, 1981, 22). Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat (uo. 133–170). „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése” (uo. 126). Azzal a kérdéssel Goffman nem foglalkozik, hogy hogyan jellemezhető a valóságos magatartás egésze, amelyhez képest a magatartás homlokzata, azaz a szituáció más részvevői számára közvetlenül értelmezhető része jelentős mértékben csupán csalóka látszat. Mint írja: „Azt kívánjuk tudni, hogy a valóság milyen fajta benyomása rendítheti meg a valóság előidézett benyomását, s más kutatókra hagyjuk annak eldöntését, hogy mi valójában a valóság” (uo. 164).

Schütz fenomenológiai szociológiája szemléletmódját tekintve szintén úgy értelmezhető, hogy a normativista és a kreativistista szemléletmód határán helyezkedik el. Bár érdeklődésének középpontjában a mindenkori cselekvési szituációk cselekvő egyének általi szubjektív értelmezése áll, általában véve azt is hangsúlyozza, hogy ez az értelmezés a közös kultúrán alapszik. A kultúra szociológiai megközelítése szempontjából nézve Schütz elméletének ezt az utóbbi oldalát hangsúlyozzuk.

Schütznél az életvilág kifejezéssel jelölt fogalom részben fedi a jelképi kultúra fogalmát. Felfogása szerint az életvilág kulturális alkotórésze olyan egységes tudati világ, amely közös az egyének adott köre számára. Az életvilág a cselekvőket ellátja a társadalmi világ értelmezésének, a problémák megoldásának és a cselekvéseknek a kész mintáival, illetve tipizációival. A világ bármiféle értelmezése korábbi, reá vonatkozó tapasztalatok készletén alapul, az egyén korábbi személyes tapasztalatain és a másoktól átvett tapasztalatokon. Ezek a tapasztalatok magától értetődőnek vett tudás formájában vonatkoztatási keretként szolgálnak. Az előzetes tapasztalatok típusos tapasztalatokként állnak rendelkezésre, vagyis előlegezett, hasonló tapasztalatokat hordozó nyitott horizontokként. A mindennapi élet természetes beállítottságában a cselekvők csupán bizonyos tárgyakkal törődnek, amelyek kiemelkednek az előzetes tapasztalatok magától értetődő mezejéből, és megállapítják, hogy mely jellegzetességeik egyéni és melyek típusosak (Schutz, 1962, 7–9; illetve 1984, 183–184).

A cselekvési szituációk a mindennapi életben mindig történeti jellegűek, azokat valamilyen szociokulturális folyamat alakítja ki. „Ennélfogva az egyén kéznél lévő tudáskész-

letének csak egy kis része származik saját egyéni tapasztalatából. Tudásának nagyobb része társadalmi eredetű, amit szüleitől és tanítóitól társadalmi örökségként kapott. Tudás-készlete releváns tipizálások rendszereinek készletéből épül fel, tipikus gyakorlati és elméleti problémák tipikus megoldásaiból, tipikus előírásokból tipikus viselkedések számára...” (Schutz, 1962, 348). Az egyén nemcsak azt tanulja meg, hogy hogyan értelmezze környezetét, hanem megtanulja azt is, hogyan kell a csoport személytelenül egységes szempontjából elfogadott relevanciákkal összhangban típusos képzeteket alkotni (uo. 13–14; illetve 1984, 189–190).

Az egymással kölcsönhatásban lévő egyének magától értetődőnek veszik, hogy mások is értelmezik környezetüket. Azt is magától értetődőnek veszik azonban, hogy ugyanaz a létező valami mást jelent az egyik és a másik fél számára. Bizonyos mértékig különbözik az egyik és a másik fél cselekvési szituációja, különbözőek az adott szituációval összefüggő szándékaik és az ezekből fakadó relevanciarendszereik. Alapvetően a közös életvilág vagy kultúra teszi azonban lehetővé az egyéni nézőpontkülönbségek ellenére a szituációk közös értelmezésének a kialakítását. Ez a közös tudás objektív és személytelen, független attól, hogy az egyik vagy a másik fél hogyan értelmezi a szituációt, és mi a pillanatnyi szándéka. (Vö. Schutz, 1962, 10–13; illetve 1984, 186–189; 1964, 15).

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények, a szabályok és a szerepek történetileg formálódnak az egyének közötti kölcsönhatásokban, egy értelmezési folyamatban, de kialakulásuk után az objektívalódott tudáskészlet alkotórészeit képezik. Az újabb nemzedék tagjai számára már eleve adott intézményeket, szabályokat és szerepeket, illetve az ezeknek megfelelő beállítottságokat az egyének a szocializáció során a személyiségükbe építik, s e tényezők ezáltal meghatározzák az egyének cselekvéseit (Berger–Luckmann, 1998).

Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt szemléletmód tulajdonképpen Schütz szemléletmódjához hasonló, a normativista és a kreativistista szemléletmód határán helyezkedik el, és bizonyos értelemben e két szemléletmód egyesítését jelenti. Az alapvető különbség azonban a normativista-kreativistista szemléletmódhoz képest az, hogy Habermas felfogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt elemezni kell. Ezt a szemléletmódot csak az úgynevezett életvilág elemzésében érvényesíti, és úgy tűnik, hogy az úgynevezett rendszer elemzésében nem érvényesít egyértelműen valamilyen szemléletmódot (Habermas, 1984; 1995; illetve 1987).

Weber cselekvéseméletéből kiindulva Habermas a társadalmi cselekvés két fő típusát különbözteti meg, a stratégiai cselekvést és a kommunikatív cselekvést (Habermas, 1984, 279–286; illetve 1987, 86–91). Felfogása szerint szociológiai szempontból a kommunikatív cselekvésből ajánlatos kiindulni (uo. 274; illetve 83). A kommunikatív cselekvés fogalma legalább két beszéd- és cselekvőképes személy kölcsönhatására vonatkozik, amely nyelvi kommunikáció formájában valósul meg. A cselekvők e kölcsönhatás során a cselekvési szituáció kölcsönös megértésre törekuszenek, hogy ezáltal cselekvéseiket egyetértően összehangolják (uo. 86; illetve 49). A három fő érték, amely a kommunikatíván cselekvő egyéneket motiválja: az objektív igazság, a normatív helyesség és a szubjektív hitelesség, őszinteség. Ezek az értékek cselekvéseikkel egymás irányában támasztott érvényességi igényekben nyilvánulnak meg. (Vö. uo. 99–100; illetve 58–59.)

A kölcsönös megértésre irányuló kölcsönhatások folyamata a közös kultúrán alapszik, azonban a kultúra viszonylag tág lehetőségeket nyújt a mindenkori cselekvési szituációk

közösen kialakítandó értelmezései számára. A modern társadalom kialakulásával az életvilág racionalizálódása eredményeként a kultúra által „normatívan ajánlott egyetértés” eltolódik a „kommunikatív módon előállított kölcsönös megértés” felé (Habermas, 1984, 70; illetve 1987, 36–37). Habermas tehát elméletében elfogadja a kultúra végső soron meghatározó hatását, de érdeklődésének középpontjába annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezi, hogy a kommunikatíván cselekvő egyének a cselekvési szituáció mindenkori problematikus, azaz megegyezést igénylő összefüggéseit hogyan hozzák összhangba a problémamentesnek tekinthető életvilágukkal, illetve kulturális háttértudásukkal.

A kölcsönös megértés folyamata a kultúrán, a kulturális háttértudáson alapszik, amely alapvetően problémamentes marad. Azonban a kultúra egyes összetevői és a kultúra fényében a mindenkori cselekvési szituációk egyes összetevői nem magától értetődőek, nem problémamentesek a cselekvők számára. Ezért a cselekvők a tudáskészlet egy részét próbára bocsátják, a közös értelmezés témájává teszik, megvitatják. Az értelmezési feladat mindkét fél számára az, hogy életviláguk közös tudáskészlete alapján kialakítsák a cselekvési szituáció közös értelmezését. A kulturális minták tehát alapvetően a magától értetődő módon elfogadott háttértudást alkotják, egyes kulturális minták azonban bírálható tudás formájában a közös értelmezés tárgyát képezik (Habermas, 1984, 100; 1995, 220, illetve 1987, 59, 219).

Habermas felfogásában az életvilág mint a mindennapi élet területe tágabb, mint a kultúra, magában foglalja a mindennapi élet magától értetődőnek tekintett, problémamentes, elbeszélhető kulturális, társadalmi és személyiségi összetevőit (Habermas, 1995, 119–152; illetve 1987, 152–178). A közösség által osztott kulturális hagyomány alakítja ki azt az életvilágot, amely az adott életvilághoz tartozók számára már értelmezve készen adott. Habermas felfogása szerint a kommunikatíván cselekvő egyének mindig életviláguk látóhatárán belül mozognak, az életvilág látóhatárán belül egyeztetik nézeteiket. Egy közös életvilághoz tartoznak, az életvilág szerkezetei meghatározzák a lehetséges kölcsönös megértés személyközi formáit. Az életvilág tárolja a megelőző generációk előzetesen nyújtott értelmezői munkáját, és az életvilág képezi az ellensúlyt az egyet nem értés kockázatát magukban rejtő motívumokkal szemben. Az életvilág kulturális alkotórésze többé-kevésbé szétszórta és problémamentes háttérmegegyezésekből épül fel. Ez az életvilágbeli háttér forrásként szolgál a cselekvési szituációk olyan definíciói számára, amelyeket a résztvevők a közös értelmezési folyamat eredményeként problémamenteseknek fogadnak el. Problematikus cselekvési szituációkban a résztvevők egyes kulturális minták érvényességét megkérdőjelezik, a nézetek egyeztetésének a témájává avatják, de nem kérdőjelezik meg általában a kultúrát és az életvilágot (Habermas, 1984, 70, 82; 1995, 121–131; illetve 1987, 36, 47, 154–162).

Habermas teljes elméletén belül az életvilágra vonatkozó elmélete tekinthető rendszeresen elméletnek. A társadalomra mint rendszerre vonatkozó elmélete meglehetősen rendszertelen, de az nyilvánvaló, hogy felfogása szerint a kultúra normatív értelemben nem határozza meg a társadalmon mint rendszeren belül a társadalmi jelenségeket. Felfogása szerint az emberi együttélés e területén a stratégiai cselekvés jellemző, a cselekvések összehangolását az erkölctől mentesített kényszerű jog és a nyelvtől megfosztott mechanizmusok biztosítják. A kölcsönös megértés nyelvi folyamatát a tekintély (prestige) és a befolyás, illetve a befolyás két fő forrása, a tulajdon és a tudás helyettesíti, és ezekhez kapcsolódnak olyan közvetítő eszközök, mint a pénz és a társadalmi erő (power). Azok a társadalmi alrendszerek, amelyek ilyen közvetítő eszközökkel összefüggésben fejlődnek ki,

függetleníteni tudják magukat a szabályoktól, a kultúrától és az életvilágtól (Habermas, 1995, 180–185; illetve 1987, 200–203).

A normativista-kreativista elméletekre jellemző megközelítést tárgyalva térünk ki arra a kérdésre, hogy a szervezetszociológiában kialakult úgynevezett „intézményes elmélet” milyen módon veszi figyelembe a kultúra alkotórészeiként tekinthető intézményeket a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Az intézményes elmélet különböző változatai alakultak ki a közgazdaságtanban, a politikaelméletben, általában a szervezetelméletben és a szervezetszociológiában, de itt csak a szociológiai, pontosabban a szervezetszociológiai intézményes elmélettel foglalkozunk.

Az intézményes elmélet szemléletmódja nem egységes, egyes változatai a normativista, más változatai a kreativista vagy a racionalista szemléletmódhoz állnak közelebb, és e szemléletmódokhoz képest nem képviselnek egységes és sajátosan új szemléletmódot. (Vö. Scott, 1995, 1–62). A szervezetszociológiában az intézményes elmélet kifejezéssel jelölt átfogó felfogás tulajdonképpen magában foglalja mindazokat a felfogásokat, amelyek a kultúra egyes összetevőinek valamilyen értelemben jelentőséget tulajdonítanak a cselekvések és a cselekvések összegeződéseiként vagy következményiként értelmezhető jelenségek magyarázatában. A szervezetszociológiában az intézményes elmélet talán legjelentősebb korai képviselője Selznick (1957), aki tulajdonképpen a normativista szemléletmódot képviseli. A múlt század 70-es évtizedében kialakult „új intézményes elmélet” szemléletmódja a korábbi jellemzően normativista szemléletmódtól a kreativista szemléletmód felé tolódott el, és összességében e két szemléletmód határán helyezkedik el. Az intézmények értékelő, személyes kifejező és kognitív oldalai közül – a korábbi felfogástól eltérően – a kognitív oldalt hangsúlyozzák, és a mindenkori cselekvési szituációkban az intézmények értelmezés révén történő kialakítására helyezik a hangsúlyt. (Vö. Scott, 1995, XV, 29–31.)

A KULTÚRA A STRUKTURALISTA SZEMLÉLETMÓDBAN

Mint fentebb említettük, önálló és alapvető meghatározó tényezőként a kultúra a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben játszik szerepet, illetve felmás értelemben a normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő elméletekben. Más szemléletmódot képviselő elméletek vagy figyelmen kívül hagyják a kultúrát a társadalmi jelenségek magyarázatában, vagy olyan közvetítő, másodlagos tényezőnek tekintik a kultúrát, amelynek a közvetítésével a tényszerű, illetve objektív társadalmi viszonyok meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és jelenségeket, vagy a kultúrát csupán a cselekvések következményeként értelmezik.

A strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok társadalmi cselekvéseit, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű társadalmi viszonyok, illetve a tényszerű társadalmi struktúra határozzák meg. *A strukturalista szemléletmód felfogása szerint a kultúra főleg a tényszerű és objektív társadalmi viszonyok, illetve társadalmi struktúra meghatározó hatását közvetítve és részben módosítva játszik szerepet a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában.*

Marx a kultúrát az úgynevezett felépítmény részének tekintette, amelyet az anyagi természetű alap határoz meg. A társadalmi jelenségek magyarázatában e szerint nincs szükség

a kultúra belső elemzésére, hanem azoknak az anyagi természetű tényezőknek a vizsgálatára, amelyeknek a kultúra csupán a tükröződése. Egyes strukturalista elméletek azonban hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában. Egyes felfogások a kultúrának az adott hatalmi viszonyok fenntartásában vagy megváltoztatásában játszott szerepére helyezik a hangsúlyt. Például Gramsci kulturális marxizmusa szerint a felső értelmiség elméleti vonatkoztatási keretét is az uralkodó termelési mód határozza meg. Az alsóbb értelmiségi, akik közvetítik az ismereteket a tömegek felé, még inkább kötődnek az adott termelési és politikai viszonyokhoz. Ez a „kulturális hegemonia” a tömegek felett nagymértékben alátámasztja az uralkodó osztály hatalmát, amelynek így nem kell főleg az erőszakra támaszkodnia hatalmának fenntartásában. (Erről lásd Alexander, 1990, 6–8.)

Mint korábban említettük, Alexander és Smith a kultúra megközelítése „gyenge programjának” nevezi azt a felfogást, amely főleg a strukturalista szemléletmódra jellemző a kultúra kutatása területén. A kultúra szociológiája a kultúrát „függő változóként” kezeli, e felfogás szerint a kultúra valami olyasmi, amit meg kell magyarázni, valami másból, amely önmagában teljesen elkülönített a kultúra területétől. A meghatározó tényezők a társadalmi struktúra „kemény” változói, így a jelentések strukturált készletei felépítményekké és ideológiákká válnak. Ebben a megközelítésben a kultúra olyan „puha”, igazán nem független változó, amely többé vagy kevésbé részt vesz a társadalmi viszonyok újratermelésében. A kultúra szociológiája tehát egy „gyenge programot” javasol, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó (Alexander–Smith, 2003, 12–13). Az említett szerzők a gyenge program legfőbb képviselőiként a birminghami iskola munkáit, Pierre Bourdieu és Michael Foucault munkáit említik (uo. 17). Mi a következőkben a konfliktuselmélet és a „kritikai elmélet” egyes képviselőinek, valamint Bourdieuének a felfogására utalunk.

Dahrendorf konfliktuselmélete szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása. A társadalmi osztályok hasonló mértékű erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének csoportjai, és alapvetően két osztályt lehet megkülönböztetni, a hatalommal rendelkezők és a hatalomnak alávetettek osztályát. E két osztály, illetve konfliktuscsoport tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással, és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra az elkerülhetetlen konfliktusok jellemzőek. Dahrendorf elméletében a kultúrát főleg mint osztálykultúrát veszi figyelembe, felfogása szerint az „osztálykultúra” befolyásolja a hasonló társadalmi helyzetben lévő, azaz egy adott osztályhoz, illetve konfliktuscsoporthoz tartozó egyének megszerveződését, körükben a szolidaritás és a manifeszt érdekek kialakulását, ezáltal a konfliktuscsoport mint érdekcsoport együttes cselekvését. Schumpetert, Ginsberget és Marshallt idézve írja, hogy egy adott osztály tagjai jobban megértik egymást, könnyebben kialakul közöttük az együttműködés, könnyebben teremtenek kapcsolatot egymással és könnyebben határolódnak el a kívülállóktól, és nagyrészt hasonló nézőpontból szemlélik a világot. A társadalmi osztály tagjai körében nagyrészt kialakul az egymás közötti egyenlőség érzése, az egymás viselkedésével összhangban lévő viselkedés tudata. Ugyanakkor kialakul a közös alsóbbrendűség érzése a társadalmi hierarchiában tőlük fentebb lévőkhöz viszonyítva, és a felsőbbrendűség érzése az alattuk lévőkhöz képest. Dahrendorf azonban sajátosan értelmezi az osztály fogalmát, ezért nem tételez fel eleve az említett szerzőkhöz hasonlóan szoros kapcsolatot a kultúra, illetve az egyének általános társadalmi viselkedése és az osztályokkal mint konfliktuscsoportokkal összefüggő viselkedése között, felfogása szerint ez az összefüggés elvileg különböző mértékű lehet (Dahrendorf, 1976, 191–193).

John Rex konfliktuselméletében a kultúra összetevőiként főleg a szabályokat veszi figyelembe, de alapvetően az erők és az érdekek által meghatározott tényezőként. Coser felfogását ismertetve, és e tekintetben azzal egyetértésben írja, hogy „... az erők egyensúlya az alapvető tényező a társadalmi kapcsolatokban, és a normatív struktúra függő változó” (Coser, 1956; Rex, 1961:116). Tehát az elemzésben az erők egyensúlyából vagy az érdekek ezen egyensúlyra vonatkozó konfliktusából kell kiindulni, nem a szabályok létezésére vonatkozó feltételezésből (uo.).

„A normatív elemeknek van helye egy marxista típusú elméletben. Ezek természetesen lényegesek az osztályszolidaritás kialakulásának bármilyen számbavételében. De az érdekek vagy célok konfliktusa áll a rendszer mint egész modelljének a középpontjában” (Rex, 1961, 102). Felfogása szerint a normatív elemek jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy a szabályok segítenek megértenünk azt, ahogyan az egyének alárendelik saját magánérdekeiket a csoport vagy osztály érdekeinek. Másrészt a csoportok közötti ideológiai szintű csatában valamely csoport célja az, hogy saját cselekvéseit úgy jelenítse meg, hogy azok megfelelnek, más csoportok cselekvéseit viszont úgy jelenítse meg, hogy azok nem felelnek meg bizonyos szabályoknak. De az előbbi csoport cselekvéseit valójában nem határozzák meg azok a szabályok, amelyekre hivatkozik, hanem valóságos érdekei (uo. 102–103). A kedvezmények elosztásában sikeresebb fél erkölcsi racionalizációval is igyekszik indokolni a szituációt. De a tényleges szituációt nem a normatív rendszer határozza meg, hanem az erők egyensúlya és a felek végső megegyezése (uo. 110). Ha az egymással kölcsönhatásban lévő felek által követett célok ellentétesek egymással, a felek cselekvéseit nem a közösen osztott szabályok határozzák meg, hanem az, hogy milyen sikeresek abban, hogy a saját érdekeiknek megfelelő viselkedésre kényszerítsenek másokat. Tehát az erő válik a társadalmi rendszer tanulmányozásának a kritikus változójává (uo. 111–112).

Rex konfliktuselméletének későbbi változatában is főleg azt hangsúlyozza, hogy az egymással konfliktusban álló felek kölcsönhatásaikban a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe, hanem a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe egymás cselekvéseinek befolyásolásában és saját érdekeik érvényesítésében. Szélsőséges esetben az egymással konfliktusban álló felek fizikai kényszerítést használnak egymással szemben, amennyiben azonban a fizikai kényszerítő eszközök igénybevétele korlátozott, a konfliktus az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse céljainak az elérését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, ugyanakkor igyekszik leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét és a másik fél cselekvéseinek a releváns szabályoktól eltérő jellegét (Rex, 1981, 11–13).

A neomarxista „kritikai elmélet” felfogása szerint a kultúrát alapvetően a gazdasági viszonyok határozzák meg, de a kultúrának viszonylag önálló szerepe is van az adott viszonyok fenntartásában. A kritikai elmélet képviselői főleg az úgynevezett kultúripart és annak termékeit, a tömegkultúrát kritizálják (Wessely, 1998, 17–19). Horkheimer szerint a monopolkapitalizmusban az egyének a gazdasági mechanizmus által meghatározottan, atomizált egyénként cselekszenek. Az egyének politikai és erkölcsi felfogását is gazdasági helyzetük határozza meg. A nyílt jellem megbecsülése, az adott szó megtartása, az önálló ítéletalkotás stb. a viszonylag önálló, és egymással szerződéseken keresztül kapcsolatba lépő egyének társadalmára volt jellemző. A monopolkapitalizmus viszonyai között

azonban véget ért az egyének viszonylagos önállósága, az egyének nemcsak cselekvéseikben, hanem gondolkodásukban is önállótlank, nincsenek önálló gondolataik. A tömeghitek, amelyekben senki sem hisz igazán, a gazdasági és a politikai hatalommal rendelkező bürokráciák termékei. A gazdaság közvetlenebbül és tudatosabban határozza meg az emberek tudatát, mint korábban, és eltűnőben van a kultúra viszonylagos önállósága (Horkheimer, 1976, 99–100).

Még a kritikai elméletnél maradva, Horkheimer és Adorno tanulmánya szerint a monopolkapitalizmusban a tömegkultúra üzlet, amelyben szabványos árukat állítanak elő és kínálnak tömegfogyasztásra. A tömegkultúra ugyanakkor olyan ideológiát közvetít, amely a tőkés gazdasági és társadalmi viszonyokat igazolja. A kultúra szférájában hatalommal rendelkezők a társadalomban gazdasági hatalommal rendelkezők érdekeinek a szolgálatában állnak. A kultúripar annak a gazdasági gépezetnek a szerves része, amely a maga igényeinek megfelelően alakítja az embereket. A kultúripar „a szellemi termelés valamennyi ágát azonos módon annak az egy célnak rendeli alá, hogy az ember érzékeire a gyárkapun való esti kilépéstől kezdve a bélyegzőórához való másnapi visszatérésig ugyanazon munkamenet bélyegét üsse, amelyet napközben végeznie kell...” (Horkheimer–Adorno, 1990, 159). A kulturális termékek elsorvasztják a tömegkultúra fogyasztóinak a képzelőerejét, önálló gondolkodását. A tőkés termelés testileg és lelkileg annyira fogva tartja a tőkés hatalmának alárendelt fogyasztókat, hogy ellenállás nélkül esnek áldozatul annak, amit kínálnak nekik. Ahogy az alávetettek mindig is komolyabban vették a hatalommal rendelkezőktől származó erkölcsöt, mint azok maguk, úgy a becsapott tömegek jobban rabjai lesznek a siker mítoszának, mint maguk a sikeresek (uo. 162). A kései kapitalizmusban a kultúra fogyasztása, a szórakozás a munka meghosszabbítása. Az egyének ki akarnak kapcsolódni a mechanizált munkafolyamatból, hogy később újra képesek legyenek megfelelni a munkafolyamat követelményeinek (uo. 166). A szórakozás ugyanakkor elzárkózás a társadalom egésze előtt, azt az igényt fejezi ki, hogy ne kelljen másra gondolni, feledjük el a szenvedést. A tömegkultúra menekülés a valósággal szembeni ellenállás utolsó gondolatától, és általában az önálló gondolkodástól (uo. 174–175).

Bourdieu sajátos, de alapvetően a strukturalista szemléletmódot tükröző felfogása szerint az egyének közötti kulturális különbségeket, például az étkezésre, az öltözködésre, a művészetekre vonatkozó beállítottságokat az osztálytagozódás határozza meg. Az osztályok viszont főleg aszerint különböztethetők meg egymástól, hogy tagjaik milyen összetételű és milyen mennyiségű gazdasági és kulturális tőkével rendelkeznek. (Lásd például Bourdieu, 1984; 1994) Bourdieu főleg a habitus fogalmának segítségével fejezi ki azt, ahogyan a tényszerű társadalmi struktúra, illetve a társadalmi viszonyok a kultúra és a személyiség közvetítésével meghatározzák az egyének cselekvéseit, és ezáltal az összetettebb társadalmi jelenségeket. A habitus egy adott osztály kultúrájára és az adott osztály tagjainak személyiségére jellemző, felfogása szerint a habitus az alapelve a folytonosságnak és szabályszerűségnek a magatartásban. Meghatározása szerint a habitus tartós, áthelyezhető beállítottságok rendszere. A társadalmi struktúra, illetve a társadalmi viszonyok a habitus közvetítésével határozzák meg a magatartást, de a habitust nem lehet levezetni önmagukban sem a múltbeli, sem a jelenlegi körülményekből. A habitust azáltal érthetjük meg, ha a múltbeli társadalmi körülményeket, amelyekben létrejött, azokra a körülményekre vonatkoztatjuk, amelyek között a habitus irányítja a magatartást (Bourdieu, 1977, 77–78; 1990, 53–60; 1994, 405–410).

A KULTÚRA A KREATIVISTA ÉS A RACIONALISTA SZEMLÉLETMÓDBAN

Az individualista, illetve ezen belül a kreativista és a racionalista szemléletmód képviselőinek az előfeltételezései szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket a közvetlen szituációra és az egyének személyes tulajdonságaira vonatkozó tényezők képezik. E felfogások szerint a mindenkori társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen szituációt jelenti, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. Tehát viszonylag állandó kultúra sem létezik, amely valamilyen módon meghatározza a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket.

A kreativista szemléletmód felfogása szerint az értékek, a szabályok, a szerepek és az intézmények nem egy eleve létező kultúra alkotórészei, hanem a cselekvések és kölcsönhatások értelmezésének az eredményei, amelyek az adott konkrét szituációkban alakulnak ki, és csak az adott konkrét szituációkban tekinthetők érvényeseknek.

A szimbolikus interakcionizmus kreativista szemléletmódot képviselő változatai elvonatkoztatnak a kultúra alkotórészeit képező, eleve adottnak tekinthető szabályoktól, illetve tagadják az ilyen szabályok jelentőségét. Az így értelmezhető szabályok helyett inkább olyan viselkedési vagy társadalmi elvárásokról beszélnek, amelyek a konkrét szituációkban, az adott cselekvések és kölcsönhatások folyamatában formálódnak. E felfogás szerint az állandónak tételezhető szabályok vagy csupán mint viselkedési szabályszerűségek léteznek, vagy mint az átfogó ideológia alkotórészei (Fine, 2001, 144).

Blumer szimbolikus interakcionizmusa szerint a kultúra legfeljebb a cselekvések és kölcsönhatások eredménye, és nem önálló meghatározó tényezője. „A kultúra mint fogalom, akár úgy meghatározva mint szokás, hagyomány, szabály, érték, előírás, vagy ehhez hasonló, nyilvánvalóan abból ered, amit az emberek tesznek.” (Blumer 1969:6) „A csoportéletben a társadalmi folyamat hozza létre és tartja fenn az előírásokat (rules), nem pedig az előírások hozzák létre és tartják fenn a csoportéletet” (uo. 19).

Garfinkel etnometodológiai felfogása szerint az egyének cselekvéseit adott körülmények között nem olyan szabályok határozzák meg, amelyek cselekvéseiktől függetlenül eleve adottak. A társadalmi jelenségek társadalmilag szervezett közös gyakorlatok esetleges eredményei. Az egyének úgy szervezik tevékenységüket, hogy az mások számára elfogadhatónak, megfelelőnek, igazolhatónak tűnjön. Tehát ha valami egy cselekvés vagy jelenség okának, értelmének, magyarázatának tűnik, ez azért van, mert az érintettek szándékosan ezt a látszatot keltik (Garfinkel, 1967, 31–34; illetve 2000, 375–377).

A racionalista szemléletmód előfeltételezései szerint a mindenkori társadalmi környezet elvileg esetleges, vagy csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg.

A racionalista szemléletmód a társadalmi cselekvések magyarázatában eleve adottaknak veszi az egyének preferenciáit, alternatíváit és érdekeit, a kultúra egyes alkotórészeitől függetlenül. Érdeklődésének középpontjában a kultúra vonatkozásában az a kérdés áll, hogy hogyan jönnek létre a szabályok az egyének racionális cselekvéseinek a következményeként.

A racionalista szemléletmódban a kultúrát tulajdonképpen a szabályok képviselik. A racionalista szemléletmód a normativista szemléletmódhoz képest azonban eltérően viszonyul a szabályokhoz, s ezáltal a kultúrához. Mégpedig alapvetően a következő két szempontból. Egyrészt a szabályokat e szemléletmód képviselői nem tekintik eleve adottaknak. Fontosnak tartják annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy hogyan jönnek létre a szabályok a racionálisan cselekvő egyének kölcsönhatásainak az eredményeként (Hechter–Opp–Wippler, 1990; Hechter–Opp, 2001a) Coleman írja például: „Ebben a könyvben elutasítom a szabályok adottak vételét, ebben a fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy hogyan alakulnak ki a szabályok, és hogyan tartják azokat fenn a racionális egyének adott körében” (Coleman, 1990, 242). Másrészt e szemléletmódban hagyományosan kialakult felfogás szerint az egyének nem úgy viszonyulnak a szabályokhoz, mint cselekvéseik feltétlen meghatározóihoz, hanem mint olyan tényezőkhöz, amelyek hatással vannak cselekvéseik várható pozitív és negatív következményeire, s ezáltal a cselekvések megvalósítására vonatkozó döntéseikre (Coleman, 1990, 243; Hechter, 1990, 4; Friedman–Hechter, 1991, 69). A szabályok így értelmezett meghatározó hatását azonban a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben következetesen nem veszik figyelembe.

A racionális döntések elméletének képviselői szemben találták magukat azzal a problémával, hogy bizonyos jelenségeket, mint például az együttműködést és az együttes cselekvést, vagy általában a társadalmi rendet, nem lehet megmagyarázni az egymástól elkülönült egyéni cselekvők racionális cselekvéseire vonatkozó előfeltételezésekre alapozva, és a szabályokat figyelmen kívül hagyva. E problematikus jelenségek magyarázatának a keresésében a szabályok egyre inkább az érdeklődési körükbe kerültek (Hechter–Opp, 2001B, XII). Így alakult ki a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódva a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogás, amely azonban arra a kérdésre, hogy hogyan határozzák meg a szabályok a cselekvéseket, a normativista felfogáshoz hasonló felfogást tükröző választ ad. Ezek szerint meg lehet különböztetni a szűkebb értelemben vett racionális cselekvéseket, amelyeket az önrdekek motiválnak, és a társadalmi szabályok által motivált cselekvéseket.

IRODALOM

Alexander, J. C. – Smith, P. (2003): *The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics*. In Alexander, J. C.: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford, Oxford University Press, 11–26.

Alexander, J. C. – Seidman, S. (1990): *Culture and Society. Contemporary Debates*. Cambridge, Cambridge University Press.

Alexander, J. C. (1990): *Analytic Debates: Understanding the Relative Autonomy of Culture*. In Alexander, J. C. – Seidman, S.: *Culture and Society. Contemporary Debates*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–27.

Alexander, J. C. (1996): *Szociológiai elmélet a II. világháború után*. Budapest, Balasi Kiadó.

Alexander, J. C. (2003): *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford, Oxford University Press.

Berger, P. L. – Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, József Műhely Kiadó.

Blumer, H. (1969): *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

- Bourdieu, P. (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1994): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. In Grusky, David B.: *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, Westview Press, 404–429.
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coser, L. (1956): *The Functions of Social Conflict*. New York, The Free Press.
- Dahrendorf, R. (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London and Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Dilthey, W. (1974): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Farkas Z. (2006): *Szemléletmódok és paradigmák a szociológiaelméletben*. Szociológia, 1. (Megjelenés alatt)
- Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) (2000): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fine, A. G. (2001): Enacting Norms: Mushrooming and the Culture of Expectations and Explanations. In Hechter, M. – Opp, K.-D. (eds.): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation, 139–164.
- Friedman, D. – Hechter, M. 1991: Miben járul hozzá a racionális döntések elmélete a makro szociológiai kutatásokhoz? *Replika*, 4, 58–79.
- Gadamer, H. (1984): *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Garfinkel, H. (1967): *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.
- Garfinkel, H. (2000): Mi az etnometodológia? In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 352–378.
- Geertz, C. (2001): *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Grusky, D. B. (1994): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, Westview Press.
- Habermas, J. (1984): *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1. Boston, Beacon Press.
- Habermas, J. (1987): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, ELTE. A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa.
- Habermas, J. (1995): *The Theory of Communicative Action*. Vol. 2. (1987). Cambridge, Polity Press.
- Hechter, M. – Opp, K.-D. – Wippler, R. (eds.) (1990): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York, Walter de Gruyter.
- Hechter, M. – Opp, K.-D. (eds.) (2001a): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation.
- Hechter, M. – Opp, K.-D. (2001b): Introduction. In (ed.): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation, XI–XX.
- Hechter, M. (1990): The Emergence of Cooperative Social Institutions. In Hechter, M. – Opp, K. – Wippler, R. (eds.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York, Walter de Gruyter, 13–33.
- Hernádi M. (szerk.) (1984): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Válogatás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Horkheimer, M. – Adorno, T. W. (1990): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat–Atlantisz.
- Horkheimer, M. (1976): Hagyományos és kritikai elmélet. In Papp Zs. (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmusvita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 43–116.
- Márkus Gy. (1992): A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma. *Társadalmi Szemle*, 3, 39–54.
- Papp Zs. (szerk.) (1976): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmusvita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Parsons, T. – Smelser, N. J. (1956): *Economy and Society*. New York, Free Press.
- Parsons, T. (1951): *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, T. (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York, The Free Press; London, Collier-MacMillan Limited.

- Parsons, T. (1971): *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Parsons, T. (2000): A modern társadalmak rendszere. In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 40–61.
- Rex, J. (1961): *Key Problems of Sociological Theory*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Rex, J. (1981): *Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis*. London and New York, Longman Group Limited.
- Ricoeur, P. (1994): *Hermeneutics and the Human Science*. (1981) Paris, Cambridge University Press.
- Schutz, A. (1962): *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. (1964): *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Schütz, A. (1984): A cselekvések köznapis és tudományos értelmezése. In Hernádi M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Válogatás. Budapest, Gondolat Kiadó, 178–228.
- Scott, W. R. (1995): *Institutions and Organizations*. London – Thousand Oaks – New Delhi, Sage Publications.
- Selznick, P. (1957): *Leadership in Administration*. New York, Harper and Row.
- Wessely A. (szerk.) (1998): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium.
- Williams, R. (1981): *Culture*. Glasgow, Fontana Paperbacks.
- Williams, R. (1998): Kultúra. In Wessely A. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 28–32.

Szabó Piroska

A KOMMUNIKÁCIÓ VÁLTOZÁSA A VIDÉKI MAGYARORSZÁGON A TELEFÓNIA ÁLTALÁNOSSA VÁLÁSA NYOMÁN¹

A rendszerváltás modernizációs törekvéseinek egyik nagy vívmánya, eredménye a telefónia elterjedésének teljessé válása az egész ország területén. Az 1990-es évek elejéig a kisebb falvakban segélykérő telefonok működtek, majd elsőként megjelen-tek az utcai nyilvános készülékek, és pár év alatt, pontosabban a 90-es évek második felé- ben mindenki lakástelefonhoz juthatott, aki igényelte – megfizethető áron.

Mit változtatott a telefon általánossá válása a társadalmi kapcsolatokon, a hagyomá-nyos falusi információáramláson, kommunikációs alkalmakon? Esetatnulmányunkban erre keressük a választ egy észak-magyarországi falu, Varsány példáján. A Nógrád megyé- ben található, mintegy 1700 fős Varsányba a vezetékes telefont 1997-ben vezették be. 2004-ben 443 magánállomás működött (és körülbelül 10 állomás titkosított volt). A tele- fonkészüléket abban a helyiségben találjuk, ahol a család a leggyakrabban tartózkodik, ez pedig a konyha, illetve az étkezővel kibővített konyha vagy az étkező és nappali funkcióját betöltő helyiség, amelytől a konyhát ügyesen eltakarják. Előfordul, hogy a készüléket kis terítők borítja, mint a fontosabbnak tartott tárgyakat. Persze azzal, hogy a készülék a „nappa- liban” van, a telefonbeszélgetést minden ott-tartózkodó figyelemmel kísérheti, nincs titok, esetenként nemcsak a telefonáló, hanem mások is bekapcsolódhatnak a beszélgetésbe, vagy éppen elhalaszthatják a többiekre nem tartozó mondandók közlését.

A telefonálás formája egyeseknél szokatlan megoldást hoz. A bemutatkozás gyakran elmarad, mert azt hiszik, hogy a hangjukról felismerik a telefonálót. Hasonlóképpen nem köszönnek el, legfeljebb egy „na jól van” felkiáltással zárják a beszélgetést, és a helyére tes- zik a kagylót. Ez azért is feltűnő, mert a társadalmi érintkezés rendje más helyzetekben szabályozott és azt be is tartják. Az idősebbek egyáltalán nem használják a hangpostát, pe- dig gyakran napközben a kertben dolgoznak, a szomszédba, boltba vagy a templomba mennek. Így nehéz őket elérni.

MILYEN ESETEKBEN HASZNÁLJÁK A TELEFONT?

Természetesen a használat függ az emberek pénztárcájától, azonban meglepő, hogy az igen spórolós idősebbek is hamar felkapják a telefonkagylót, ha önmaguk kíméléséről van szó. Ezért nem ritka, hogy odaszólnak a boltba és megkérdezik, hogy megjött-e például a kenyér. A pár házzal távolabb lakó családtagoknak is inkább átszólnak telefonon valamilyen kéréssel vagy kérdéssel, és nem mennek át. Ezek természetesen rövid beszélgetések. Korábban illő volt benézni ahhoz a rokonhoz, akinek a családjában baleset történt és érdeklődni a beteg állapotáról. Ma hasonló esetben szinte egész nap csöng a telefon a betegnél, és még a testvérek sem mozdulnak ki, hanem felveszik a kagylót.

A telefon arra is jó, hogy a faluban történekről értesüljenek azok, akik napközben más településen dolgoznak. Az otthon tartózkodók, általában az idősebbek, este beszámolnak a velük nem közös fedél alatt lakó családtagoknak a napi eseményekről. Az idősek számára a legfontosabb beszédtema egy haláleset. Elmondják, ki halt meg, kiért imádkoztak, ki vett ezen részt, hol jöttek össze, háznál-e vagy a ravatalozóban. Az előzőleg, például a boltban vagy a templomi imádkozás előtt/után szerzett egyes híreket is lehet így ellenőrizni.

Ritkábban mozdulnak ki otthonról az emberek csak azért, hogy személyesen érdeklődjenek mások egészségi állapotáról, hogy megtudjanak valamit: „felkapják a telefont, és egyenesen rákérdéznek, kényesebb esetben utóbb hozzák szóba a kérdést”.

Fontos a telefon a más településen, sokszor a több száz kilométerre lakó családtagokkal történő kapcsolattartásban. Persze ezzel egy fontos dologról lemondtak, ez pedig a levélírás. Az egyik 60 év feletti adatközlő emlékszik még édesapja pesti munkaadójának levélcímére az 1940-es évek végéről. Abban az időben nemhogy naponta, mint ma, nem volt ingázás, de még hetente sem, mint az 1970-es, 1980-as években. Havonta, kéthavonta jött haza az apja és közben, ha ritkán is, de jöttek-mentek a levelek. Hasonlóan a Dunántúlra szakadt unokatestvérnek sem írnak már, hanem, ha ritkán is, de telefonon érintkeznek.

A telefon elterjedésének következményeként a levélírás gyakorlatilag leszűkült a nagy ünnepeken (elsősorban karácsony alkalmával) küldött üdvözlőlapok írására. Szóba jöhet még a névnapi köszöntő írásos üzenet. Jól emlékszünk még az akár 20-30 évvel ezelőtti konyhabelsőkre, amikor a konyhaszekerény felső üvegezett ajtóinak a keretébe tűzték az aktuálisan kapott képes üdvözlőlapokat, hogy hadd lássa a betérő, gondoltak rájuk a rokonok, ismerősök, mert természetesen a vendég rákérdezett a küldő személyére. Névnapi, születésnap alkalmával „most már csak úgy vagyunk, hogy telefonon üdvözlünk, vagy jó egészséget kívánunk”. „A gyerekek is este telefonálnak (messze vannak), most már levelet nem írunk. Csak üdvözlőlapot küldünk húsvétra meg karácsonyra. Kanadában él az öcsém, ő szeretné, ha két telefonbeszélgetés közben levelet is küldenék.” „A rokonság közül is szinte csak azzal tartjuk a kapcsolatot, aki a faluban maradt. A többieknek csak képeslapot szoktunk küldeni ünnepekkor.”

A telefon biztonságot jelent, kapcsolatot az akár távolabb élő hozzátartozókkal, a kevés ismerőssel, de szűkíti is a kapcsolatok tartalmát, ritkítja a személyes találkozásokat.

Ismert, falun ahhoz, hogy valaki kilépjön a házból, másik cipőt kell húzni, a szakácskát lecserélni, kezet mosni, az asszonyoknak még egy kendőt kötni. „A szomszédságba át lehet menni hétköznapi munkaruhában, ha azonban látogatóba indul el a férfi, az asszony, vagy ünnepi alkalomra mennek, akkor ünneplőbe kell öltözködni.” A szomszédok pedig gyakori látogatók faluhelyen. Egy falusi házból úgy szervezik az életet, hogy ha otthon vannak, számolnak azzal a lehetőséggel, hogy a nap bármely szakában bárki benyithat. Ugyan nem szá-

mít vendéglátásnak a szomszédok, rokonok mindennapos „benézése”, azonban ez a kapcsolati forma sem nélkülözi a szabályokat. A vendéglátás előtt alaposabban kitaraktják a házat, azonban a konyhát igyekeznek mindig rendben tartani – felsöpörnek, a szennyes edényt hamar elmosás vagy a vendég által nem látható helyre teszik, az asztalt, székeket rendben tartják –, hogyha bárki benyit a kapun, ne találjon rendetlenséget. „A vendéglátás legelső gesztusa tulajdonképpen az, hogy a vendég jöttére abbahagyják a munkát.” „Sokan úgy tartották, hogy „a szomszéd, testvér nem vendég”. Ha közeli rokon jött, „akkor nem volt szabály. Nem számított vendégségnek, nem volt megkínálva” (Jávor, 2000, 687). Ez a szokás változott. Vendégségnek valóban nem számít, ha a szomszédok, felnőtt gyerekek, unokák, rokonok benéznek, megkínálni azonban mindenkit megkínálnak. „Bogácsával”, piskótával – ha sütöttek –, üdítővel, ami minden háznál mindig az asztalon van, és az üzletben vásárolt különféle kekszekkel. Szesz italal csak a férfiakat, azokat is jobbra csak akkor, ha valamiben segítettek. Ez utóbbi lehet apró szerelés, kölcsönmunka stb. Volt eset, hogy az unokahúgát elfelejtette megkínálni a háziasszony a nagy beszélgetésben, és utána nagyon sajnálkozott emiatt. Nem mindenkit ültetnek le. A rokont, szomszédot minden esetben, de például a cigányokat, akik tyúkot, nyulat vásárolnak a háziasszonytól, sohasem. Pedig ők is szerves részei a kapcsolat-hálónak, és fontos információforrások.

A „faluba menés” a napirend része volt. Amikor valaki kilépett a házból, már figyelő szemek elé került, az utcán viselkedni kellett, megfelelni a szokásos magatartási formáknak. Szendrey írja: „Ha valaki az utcára lép, már a nagy nyilvánosság előtt van, s a hagyományoktól megkövetelt szabályok szerint kell öltözködni és viselkednie” (Szendrey, 1937, 379). Látták, merre megy az, aki a házból kilépett, meg is kérdezték tőle, hová megy, ő maga is mindenkit köszöntött, akivel az úton találkozott, beszédbe elegyedett, beszólt a kerítésen át az udvaron tartózkodóknak. Ez így van ma is faluhelyen. Az utcán találkozó egymástól kötelességtudóan megkérdezik, hová megy a másik, látják, ha az utcai telefonról beszél, tudják, ha levelet ad fel a postán, vagy ha levelet hoz a postás. „A gazdám szerette megbecsülni, ha volt kit, és mindenkivel elbeszélgetett... Olyanok voltunk, mint a postás itt egymásnak” (Györi, 1975, 76). A falusi ember az utcára kilépve információt ad és kap, még mielőtt céljához érne.

A telefon bekapcsolásával rejtőzködő magatartás valósulhat meg, a fentebb jelzett nyíltság eltűnik, a falu ellenőrző szerepe mérséklődik. A 2002. évi országgyűlési választások második fordulójára előtt, amikor két táborra szakadt a helyi közösség, és – mondhatni – ellenséges volt a hangulat közöttük, este, sötétedés után ment az egyik adatközlő a saját „tábor” vezető személyéhez, hogy ne lássák az utcabeliek, kihez tart! Ugyanekkor a másik tábor vezető szervezője a választás előtti napon este telefonon még figyelmeztette, hogy kire szavazzon. Idős ember lévén maga már nem járta volna végig a házakat.

A mobilkészülékek szerepe más. Gyakran a nagy nyilvánosság előtt használják, azaz sokan hallják a beszélőt. Presztízsszemély és gyakorlatiasság érvényesül, míg a vezetékes telefon bekapcsolásával a gyakorlati előnyök mellett a biztonságra törekvés. Érdekes jelenség a mobiltelefonok elterjedése. A még eltartott fiatalok ajándékba kapják, például bérmentési ajándékként, vagy a különböző alkalmakra kapott pénzt összegyűjtik, a szülők kiegészítik az összeget, és így vásárolnak maguknak a fiatalok készüléket. Hasonlóan, mint városban, a „levetett” mobiltelefont a szülők kapják meg, elsősorban az édesanyák, akik a kezdeti ellenkezést legyőzve belátják, hogy a gyerekek ellenőrzésének, a kapcsolattartásnak kíváló eszköze a készülék.

A fiatal keresőkön kívül kevesen vesznek mobiltelefont, e kevesek közé tartoznak a vállalkozók, akiknek olyan elfoglaltsága van, hogy jó, ha könnyen utolérhetők. „Ez olyan,

mint a komfort nélküli, a komfortos és az összkomfortos lakás. Nálunk is van nem egy mobiltelefon, mert egy év múlva modernebbet kellett venni, és így a gyerekeknek is van. Tehát abból a szempontból, hogy a kommunikáció lerövidül, meg az intézkedési dolgok, mert a vállalkozásban mobiltelefon nélkül halott az ember. Lehet, hogy békésebb, kevesebb teljesítésű lenne mobiltelefon nélkül, mert úgy kezdtem, hogy nem volt mobiltelefonom, majd vettem egyet, mert többen kerestek, és így többen elértek. Tehát ez mind jó, de van egy hátrányos helyzete is ennek a mobiltelefonnak, hogy rohanóbbá teszi az életet. Gyorsabban tudok intézkedni, mert így sokszor nem kell elmenni 25–30 km-re, hogy intézkedjek, hanem csak a mobiltelefonról irányítok. Ez ezért van. A másik az, hogy ha nem járnának be a gyerekeim iskolába (a közeli városba), akkor nem is lenne – vezetékes telefonunk nincs, mert nem egyeztünk meg a társasággal.” A vállalkozóknál természetesen általában teljes a telekommunikációs berendezések sora: telefon, fax, számítógép, e-mail, internet (ez azért nem mindenkinél van bevezetve) és természetesen mobiltelefon. „Megveszünk mindenféle olyan újságot, ami a munkánkhoz kell. Most ősszel akarunk venni számítógépet, utána tervezzük az internetet is. A férjem és a lányom is tudja kezelni” – mondja egy mezőgazdasági vállalkozó felesége. „Van mobilom és másik telefonom is. Mobilt 2–3 éve kaptam a gyerekektől. Nagyon jó. Először azt mondtam, hogy megvagyok nélküle, de azt hiszem, most már a másik (vezetékes) nélkül. A mobil praktikus, az ember azt magával tudja vinni mindenhol. Bárhol bárkit utol lehet érni, nem kell a fürkében ácsorogni (ha nem otthonról akar telefonálni).” Másik idős férfi: „Minden reggel megyek és sétálok. Ha valakihez ilyenkor bemegyek beszélgetni, akkor hazaszólok telefonon a mamának. A mobilt a fiamtól kaptam, mert szívbeteget vagyok.” Középiskolás diák: „Elég nagy divat a mobil. Szinte mindenkinek van.” Kollégista: „Nem mindig tudok időre odamenni egy nyilvános készülékhez, hogy a szüleim felhívhassanak (!), ezért jó a mobil.”

A különböző hírközlő eszközök hatása más és más. A televízió az 1960-as években, a készülékek elterjedésének kezdeti szakában, a társadalmat összefogó szerepe volt. Az első években ritka volt az olyan család, amelyik megengedhette magának, hogy készüléket vásároljon, e keveseknél az adás idején megjelentek a szomszédok, rokonok. Hozták a kisszéket, süteményt, italt és közösen nézték a műsort, majd annak végén megbeszélték a látottakat. Mára ez persze megváltozott, egy-egy program azonban még mindig a társasági beszélgetés témája maradt. Ezzel szemben a telefon amennyire összeköt, annyira el is idegenít. „A telefon eltaszította az embereket egymástól” – vélte az egyik adatközlő. Ugyanis korábban eljártak az asszonyok egymáshoz kézimunkázni, beszélgettek. Vasárnap vendégnek mentek testvérhez, beszélgetni, kártyázni. Télen fonnai, fosztani jártak az emberek egymáshoz. „A falu tele volt néppel: gyüttek-mentek. Most nem járnak. Lánykoromban 15-20 lány vasárnap sétált, énekelt, este táncolt” – mondta egy idősebb helybéli asszony. Az olyan nagyon népszerű és minden háznál megtartott összejövetelek gyakorisága is megcsappant, mint a disznóvágást követő tor. Ma már disznóvágás után legfeljebb a család ül le együtt az asztalhoz, de az se mindig. Az idősebbek ezt rossz néven veszik, különösen a férfiak, az asszonyok megértőbbek. Böllért hívnak, sok helyen hétköznap, attól függően, hogy ki mikor ér rá, és hamar elvégzik a munkát. Jönnek a felnőtt gyerekek segíteni, vagy a szülők mennek hozzájuk, de a fiatalabbak a szülőktől hamar elmennek. Korán végeznek, még mindegyiknek van otthon munkája. Szívesebben veszik, ha csomagot kapnak, és nem várják meg a vacsorát. Az idősebbek, 60 év felettiek emlegetik, hogy disznóvágás alkalmával a férfiak végigjárták a falut, és hívták vacsorára a rokonokat.

A telefon természetesen nem szorította ki teljesen a hagyományos, megszokott információs hálózat működését. A rendkívül kiterjedt és számon tartott családi kapcsolatok az elsődleges források. Az így szerzett híreket ellenőrzik a többszöri említéssel, kitárgyalással, továbbadással.

A közvetlen szomszédok átszólnak a kerítésen híreket közölve vagy egyszerűbb kérréssel, más esetben bejött az adatközlőhöz a lánya hozva a hírt, hogy a három házzal feljebb lakó szomszéd meghalt. Ő a templomból jövet hallotta. Ekkor bekopogott a szintén ebben az utcában lakó unokahúg ugyanezzel a hírré, majd együtt mentek a házhoz a halotti imára. „Siettünk, hogy még a halottaskocsi előtt odaérjünk.” Tudván, hogy az adatközlő viszi naponta az unokáját az óvodába, a keresztútnál várt rá a nővére. Érdeklődött, hogy van a bal esetet szenvedett másik unokája.

A családtagokon kívül létezik általában egy állandó tagokból álló kör, amelyik esténként összegyűlik valamelyik háznál a napi eseményeket megbeszélni. Gyakori találkozási alkalom a vasárnapi temetőlátogatás, hiszen vidéken szinte minden vasárnap kijárnak az emberek a halottaikhoz, különösen az idősebbek. De ha halott van a faluban, „pillanatok alatt szétfut a hír, még a lélekharangnak sem kell megszólalnia”.² Más esetben sem a telefont nem kell felemelni, sem a házból nem kell kimozdulni, elég a konyhában jövés-menés, ételkészítés közben ki-kinézni az ablakon, és a különböző korábbi információkból és az aktuális jelekből összerakják a hírt: „Tudtam, hogy meghalt a Józsi, mert igen járkáltak a Konecsnik.” Újabb alkalom az asszonyok találkozására a „tűresz”, azaz az alkalmi használtruha-kereskedés. Az eljáró dolgozók is hozzák-viszik a híreket: a balassagyarmati kórházban dolgozók az ott fekvő falubeli betegekről, a nagyobb üzletek kínálatáról, az árleszállításokról; a Pestre ingázókkal küldenek alkalmanként csomagot az ott élő családtagoknak stb.

Persze információforrás a faluba látogató idegen is: a vízóra-leolvasó, aki a szomszédos településekről hoz híreket, miközben a házba bekéredzkedve melegszi és teát iszik; és a faluba látogató különböző árusok (dinnye, naposcsibe, kismalac, ruházat, virág stb.). A helyi intézmények információs szerepe sem elhanyagolható: rendszeresen tájékoztat a hangosbeszélő, amely az önkormányzat híreit közvetíti, hirdetések találhatók a közházán, az orvosi rendelőben, az iskolában és az óvodában, a művelődési házban; évek óta helyi újság is szolgálja a falubeliek tájékoztatását.

Vannak alkalmak, amelyekre a személyes meghívás elengedhetetlen, hiába a telefon általános használata. Ilyen alkalom minden esetben a lakodalom. Az ország másik feléből is eljönnek átadni a meghívót. Ez egyben igazi vendégfogadás, amire rákészülnek. Ugyan előfordul városban élő rokonoknál, hogy csak ideszólnak telefonon, jelezve a pár óra múlva esedékes többfős társaság érkezését. Ma már nem okoz gondot, hely mindenütt van, ahol megalhatnak, a hűtőládából pedig kerül főznievaló.

A MUNKÁT KERESŐK

A legfontosabb informálódási téma ma a munkakeresés és a termeléssel kapcsolatos hírek. A rendszerváltáskor különösen megnőtt a kapcsolati tőke szerepe. A kapcsolati tőke segít a munkanélkülieknek munkát találni: „Ha lementem a presszóba, szóltam, hogy ha van valami munka, most itthon vagyok, megcsinálom.

Eszükbe jutottam, hívtak. Főleg hétvégén kellett más helyett beugranom.” „Itt könnyen elmagányosodik az ember, ha nem kocsmázik.”

A személyes kapcsolatokon kívül használják a divatos információforrásokat is: „Újsághirdetésekből nem találni rendes munkát, már többször felhívtam néhányat.” Bizalmatlanok is az emberek, hiszen gyakran csalók igyekeznek ezen a módon pénzhez jutni, a hozzájuk fordulóktól pénzt kérnek az információért, amivel nem rendelkeznek. „Most, amikor munkát kerestem, érdeklődtem az ismerősöktől, de a szórólapokat is figyelemmel kísértem, de az elmúlt 23 év az, amibe az ember kapaszkodhat.” A rendszerváltás előtt kubikosbrigádok járták az országot heti ingázóként. A nagy állami építőipari cégek megszűnése után ezek az emberek munkanélküliek lettek, majd az építési beruházások újraindulása után, az 1990-es évek közepétől, újraszerveződtek a munkacsapatok. A munkások ettől kezdve azonban nem heti ingázók, hanem napi eljárók. A célállomás Budapest, ahová mikrobuszok viszik a brigádokat. A brigádok pedig rokoni és részben régi munkatársi alapokon szerveződnek.

A külföldi munka szervezése más alapokra épül. A kevés egyéni munkavállalás személyes kapcsolatok eredménye, és a fiatalok vállalkozókedvét dicséri (gyermekfelügyelet, háztartásvezetés, vendéglátóipar), a tömeges munkavállalás azonban kívülről jövő kezdeményezés eredménye. Példaként a németországi spárta betakarítást említhetjük, ahová a toborzást a német munkáltató magyarországi megbízottja bonyolította a hivatalos munkanélküliségi statisztikai adatokat használva az alkalmazandó munkások megtalálására.

A mezőgazdasági magángazdálkodás újraindítása során kiemelt szerep jutott az információszerezésnek az egyes ember szempontjából nézve. Ismernie kellett a saját földtulajdonviszonyait, ami nem volt egyszerű a papíron végrehajtott örökléseknél, ismernie kellett (volna) az 1990-es évek elején hozott földtörvényeket és szövetkezeti törvényeket, ezeknek az egyénre vonatkozó fejezeteit, az adott mezőgazdasági termelőszövetkezet felosztásának feltételeit, az abból adódó lehetőségeket. Fontos szerep jutott ebben a folyamatban a földosztó bizottságoknak, a szövetkezetek vezetőinek az emberek tájékoztatásában. Azonban tapasztaltuk, hogy még a legkorrektebb tájékoztatások sem tudták a bizalmatlanságot legyőzni az emberekben, nemhogy utánajártak volna az információnak. Ebben a kivételes, joggal mondhatjuk, hogy történelmi helyzetben nem az intézményes tájékoztatás, hanem inkább az egyes emberbe vetett bizalmon alapuló tájékozódás volt a cselekvésben az irányadó. Sokan így kótyavetyélték el például a kárpótlási jegyüket, vagy e bizalom jegyében adták el a külterületi földet, amit pár év múlva belterületté nyilvánítottak.

A mezőgazdasági kis- és nagyüzemek, vállalkozások alapjait a szocialista nagyüzemek felosztása jelentette, azonban a további tájékozódás már az egyes gazdálkodóra maradt. Ebben az állam a falugazdász-hálózat kiépítésével segített. A falugazdász-gazdajegyző hálózat a termelőkkel való kapcsolattartás kényszereszköze. A kisgazdaságok azt várnák el, hogy a makrogazdasági folyamatokba adminisztratív úton szerveződjenek be. Ennek a kifejezése az a gyakran hangoztatott mondat: „Mondják meg, hogy mit termeljünk!” A faluban működő mezőgazdasági vállalkozások nem partnerei a kisgazdaságoknak, a kisgazdaságok önmaguk pedig nem hoztak létre olyan gazdasági szervezetet, amely segítené a működésüket.³

A falugazdászok nem rendelkeznek online adatbázisokkal, 2003-ban a varsányi falugazdásznak nem volt számítógépe. Intézményes információt tőle remélnék a kisgazdák, különösen, hogy a megyei agrárkamara információs anyagával házaknál nem találkoztunk. Ha van is, nem jut el a címzetekhez.

A vidékfejlesztésért, a mezőgazdasági politikáért felelős hivatalok nagyvonalú elképzeléseit osztják a kutatók is: „A vidékfejlesztésben is fel kell tudni használni az új eszközöket, új tudásokat, amiket az új gazdasági rendszer kifejlesztett. Két kulcskifejezés köré írhatjuk le a tennivalókat: nyilvánosság és partnerség” (Varga, 2003, 438). A nyilvánosság eszközei az elképzelések szerint: „A vidéki térségek fejlesztésében egyre markánsabb szerephez jutnak az elektronikus közösségi és piaci szolgáltatások. Erre kiváló példa a teleházak rendszere, amelyekből jelenleg 222 működik Magyarországon, s további 39 telekunyhó csatlakozik hozzájuk. Ezek az információs végpontok lehetőséget biztosítanak arra, hogy a vidéki mikro- és kisvállalkozások is hozzájussanak a működésükhöz szükséges hatósági, pályázati és piaci információkhoz. Emellett lehetőséget biztosítanak a lakosság – elsősorban a fiatalok – tanuláshoz szükséges növekvő információszükségletének kielégítésére.” Megjegyzendő, hogy kevés helyen működnek a célnak megfelelően, sok közöttük a „játsház” (Szépvölgyi, 2003, 448). Varsányba még nem telepítettek teleházat, de tapasztalataink szerint ott, ahol működnek teleházak, a kisgazdaságok üzemeltetői nem használják azokat. Persze a kisgazdaságok vezetőitől kár számon kérni azt, amit a nagygazdaságok vezetői sem tartanak fontosnak: „A hazai nagyüzemi vezetők között végzett reprezentatív felmérés szerint a gazdálkodáshoz használt információk elsődleges forrása a *Magyar Közlöny*, ezt követi a személyes kapcsolat (amely nem tanácsadót jelent!), majd a napilapok. A szakmai és piaci információkat, trendeket feldolgozva is tartalmazó hetilapokat a megkérdezetteknek csak egyharmada használta” (Varga, 2003, 438). A modern információs rendszerek kiépítését hátráltatja a vidék állapota: a magas munkanélküliségi ráta, a tőkehiány, az alacsony iskolázottság.

A kommunikációban erősen hangsúlyozódik a helyi identitás, különösen, ha idegen kerül a csoportba. Nehezen fogadják be a kívülről jöttet, tehát azt is nehezen fogadják el, amit az idegen közvetít (lásd korábban a nem helyi származású agrármérnökök tudásának megkérdőjelezése a tsz-ekben). Éppen ezért a modern kommunikációs eszközök közvetítésével kapott információknak is előbb egy társadalmi szűrőn kell átjutniuk, azaz valaki mérvadó személy megerősítésére van szükség a befogadáshoz.

JEGYZETEK

¹Készült az OTKA (T 034799) „Varsány. Egy észak-magyarországi falu megismélt társadalomnéprajzi vizsgálata” című program keretében.

²Nagyrákoson (Vas megye) a halálposta intézménye működött: „1994-ben szerelték be a faluban a vezeték nélküli telefonokat. A telefon nagy-nagy változást hozott, mert névnapra – vagy van úgy, hogy karácsonykor is – sokkal kevesebb képeslapot küldök. Főlhívom telefonon, és elmondom a jókívánságaimat. Sokkal személyesebb. Régen az Őrségben szokás volt, ha halott volt a háznál, hogy halálposta ment a rokonokhoz, szomszédokhoz. Távolra távirat szokott menni, de itt közelbe nem ez volt a jellemző. Megkért valakit az ember, szomszédot vagy rokont, aki fölült a biciklire, később már autóba, és értesítette a halálhírről, és hogy mikor lesz a temetés. És most, hogy van telefon, nem kell halálpostának se menni, hanem telefonon értesítik a rokonokat.”

³A vállalkozók is a személyes kapcsolatokra építettek a cégük alapításánál: „...beszállítókat, hazai termelőket kerestek... és a ...vállalat vezetője ismerte azt a szándékunkat, hogy új telepítvénybe szeretnénk fogni, és akkor kérdezte, hogy komolyan gondoljuk-e, mert most akkor van egy kezdési lehetőség. És akkor őnekik egy konkrét mennyiséget kellett természetni, és így tudtunk elindulni...”

IRODALOM

- Kovács Teréz (szerk.) (2003): *A vidéki Magyarország az EU csatlakozás előtt*. VI. falukonferencia. Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003.
- Győri Klára (1975): *Kiszáradt az én örömem fája*. Sajtó alá rendezte: Nagy Olga.
- Jávor Kata (2000): A vendéglátás etikettje. In *Magyar Néprajz VIII. Társadalom 2000*. 687–692.
- Szendrey Ákos (1937): A társadalmi érintkezés formái. *Ethnographia*, XLVIII. évf. 1937, 372–385.
- Szépvolgyi Ákos (2003): Az információs társadalom és a vidékfejlesztés. 446–452. In *A vidéki Magyarország az EU csatlakozás előtt*. 446–452.
- Varga Péter (2003): E-vidék, avagy a nyilvánosság és a partnerség megteremtésének szükségessége a vidékfejlesztésben. In *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt*. 436–445.

Fernezeyi Bori – Vajda Júlia – Vályi Réka

FELMENTÉS

VAGY FIGYELMEZTETÉS? –

KÉT SM-ES ESET

ÉLETRAJZI NARRATÍVÁK ELEMZÉSE¹

Annak ellenére, hogy a második világháború óta az európai orvostudomány hatalmas fejlődésen ment keresztül és számtalan, korábban az életet is veszélyeztető betegséget tett napok alatt leküzdhetővé, bizonyos betegségekkel szemben tehetetlen: sem azok eredetét, okát, sem biztos gyógymódjukat nem ismeri. A pszichoanalízis és a pszichoszomatikus orvoslás térhódításával egyre több ilyen betegségről mondják – legalábbis a lélek gyógyításával is foglalkozó orvosok –, hogy az pszichés eredetű, gyógyításukkal más irányból nem is lehetséges jelentős eredményeket elérni.

A nemzetközi szakirodalom,² amely egyes betegcsoportok, köztük sclerosis multiplexben (SM) szenvedők életútját s az ennek talaján kialakuló „betegidentitását” vizsgálja, sok esetben a betegséget a személyiséget meghatározó egyik fő identitástényezőnek tekinti. E megközelítés szerint a betegség a beteg számára egyfélély olyan eszköz, amellyel más problémáktól meg tudja magát védeni, s így a betegség „feladása”, azaz a gyógyulás – bár azt tudatosan kívánná – ütközik a betegség fenntartására irányuló tudattalan vágyával, másfelől korlátozó tényező is, amely a realitásban számtalan lehetőségtől fosztja meg a beteget. Ez által az ambivalencia által válik a betegség a beteg életének egyik legfőbb kockázati tényezőjévé.

Kutatásunkban sclerosis multiplexszel élő páciensek életrajzi narratíváit vizsgáltuk. Célunk az volt, hogy megértsük, milyen helyet foglal el a betegség a beteg életében. Szándékunk nem a betegségek pszichoszomatikus természetének bizonyítása vagy cáfolata, hisz egy ilyen krónikus betegség – származzék bárhonnan – az emberi élet kényszerű részévé válva formálja a beteg személyes identitását,³ s ezáltal természetesen kihat annak a narratívában való megjelenésére is.

A narratív interjú módszer, amellyel dolgozunk,⁴ lehetővé teszi, hogy a narratív identitás megértésén keresztül megértsük azt is, ahogy a beteg a betegségéhez mint életének egyik legfőbb kockázati tényezőjéhez viszonyul, szemben azokkal a megközelítésekkel, amelyek számára a kockázat elsősorban mint az életet objektíve befolyásoló tényező jelenik meg. Ha így közeledünk a problémához, megérthetjük azt is, ahogy a betegség befolyá-

solja a betegnek a saját társadalmi környezetéhez, a vele kapcsolatban álló személyekhez való viszonyát, illetve fordítva, ahogy a társadalmi környezet rányomja a bélyegét a betegségre mint kockázati tényezőnek a személyes értelmezésére.

Interjúinkban azt tapasztaltuk, hogy e betegségek elfogadásában is fellelhető a pszichoanalitikus irodalomban a gyász munkánál jól ismert folyamat. A hasonlóság természetesen nem véletlen: a beteg gyászolja elvesztett egészségét, elvesztett egészséges önképét. Az első időszakot a szembesülés, a betegség elleni tiltakozás, harag jellemzi. A harag tulajdonképpen a beteg egész társadalmi környezetére kivetül. Ezt esetükben a gyermekkori sérelmek talaján tudattalanul maradt agresszió is erősíti. A következő szakaszt a depresszió, a társadalmi szerepektől való visszavonulás, a társadalmi célok iránti teljes érdektelenség, bezárkózás jellemzi. Csak ezt követi a betegség elfogadása, a betegséggel és az esetlegesen a betegség kapcsán felismert lelki szükségletekkel összeegyeztethető új szerepek kialakítása.

Az elkészült interjúk módját adták arra is, hogy kidolgozzunk egy „betegségefogadási tipológiát”.

(A) Az első típusba azok a betegek tartoznak, akik számára a betegség minden nehézsége ellenére felmentést jelent. Felmentést a társadalom által rájuk rótt feladatok elvégzése, a társadalom által elvárt szerepeknek való megfelelés alól. A beteg tulajdonképpen engedélyt ad magának a deviancára, s e deviancia „engedélyezését” a környezetétől, illetve a társadalomtól is elvárja. Az ebbe a csoportba sorolt betegek általában hamar felhagynak a munkavállalással, ugyanakkor betegségüket – tudattalanul – valamely hozzátartozójuk (sok esetben gyermekük) „fogva tartására” használják fel. Ennek hátterében az áll, hogy saját gyermekkori problémáikból, a szülői el nem fogadásból eredő szeparációs szorongásuk miatt szükségük van valakire, aki biztonságot ad nekik, akibe belekapaszkodhatnak, akivel összeolvadhatnak. Az az identitáskonstrukció, amelyben a betegség kap központi szerepet, amelyben az úgy tűnik fel, mint „objektív körülmény”, lehetővé teszi, hogy úgy éljék meg magukat, mint akik e súlyos kockázat ellenére is életképesek, sőt sikeresek, hisz mindenek ellenére képesek bizonyos társadalmilag is elfogadott teljesítményekre, például gyermekeik felnevelésére, öngyógyító szervezetekben való munkavégzésre. A helyzet ilyenén megélését támogatja az is, hogy sokan közülük egyedül maradnak, házastársaik elhagyják őket, amit ők a betegségükkel mint teherrel magyaráznak, holott az interjúk elemzése inkább azt mutatja, hogy az egyedül maradás inkább a self sérülésének, a tartós és mély kapcsolatokra, a másik felé odafordulásra való képtelenség következménye. Mind házastársaikat, mind gyermekeiket „fogva tartják”, saját szimbiózisra irányuló vágyuk, biztonságigényük kielégítésére használják fel, tehát – pszichoanalitikus terminológiával szólva – résztárgynak tekintik, nem tudják őket önálló lényként, teljes személyiségként megélni. Ebben a helyzetben a másik ugyanakkor csapdába is esik: kiszolgáltatottságával a beteg tulajdonképpen „zsarolhatja”, hiszen ha magára hagyja, morálisan elítélhetővé válik, társadalmilag elutasított szerepbe kerül.

Ezen a típuson belül két altípust is megkülönböztethetünk.

(A1) Az egyik altípusba azok tartoznak, akik a munkavállalás alóli felmentéssel ugyan élnek, de önértékelésük fenntartásához szükségük van munka jellegű tevékenységre. Közülük kerülnek ki az öngyógyító csoportok aktivistái, akik ezen szervezőtevékenység révén úgy élik meg betegségüket, hogy „bár beteg vagyok, képes vagyok másoknak segíteni”. Ez a magatartás nyilvánvalóan a családi szerepekkel való azonosulás nehézségeit is el-
lensúlyozza. Idetartozik az esettanulmányban részletezett első eset is.

(A2) A másik altípust pedig azok alkotják, akik ezt nem teszik, pusztán családi szerepeket vállalnak, s bár a háziasszonyi szerepet sokszor nyűgnek élik meg, annak révén alakítják ki maguknak a „teljes értékű ember” önképet, melyet veszélyeztet a betegség. Ebbe az altípusba többségében nők tartoznak.

(B) A második típusba olyan betegeket soroltunk, akik a betegséget külső sorscsapás-ként, majdhogynem isteni elrendelés-ként, Isten büntetéseként élik meg. Ez a mentalitás nem kötődik ténylegesen a valláshoz, nem istenhívőknél is megjelenik – a lényeg az, hogy a betegségre úgy tekintenek, mint amihez maguknak semmi közük, mint ami tőlük teljesen függetlenül jött létre. Átadják magukat a betegségnek, s a leelemibb szinten sem próbálnak küzdeni ellene. Az ő számukra a betegség, az azzal való együttélés maga válik feladattá. Ugyanakkor ők azok, akik a leginkább titkolják a betegségüket, miközben valójában kíméletet várnának a környezettől, s frusztrálja, agresszívvá teszi őket az, ha ezt nem kapják meg. Keresik a helyüket a társadalomban, ugyanakkor a környezet, a társadalom felelőssége kap hangsúlyt abban, ahogy életüket, helyzetüket megélik. Esetükben a gyerekkori traumák talaján kialakult agresszió kivétel a társadalmi környezetre is. Másfelől viszont az orvosnál ők az „ideális betegek”, maximálisan elfogadják tekintélyét, nem kívánnak kezelésükbe beleszólni. Míg a másik két csoport esetében gyakori az alternatív orvosláshoz való fordulás, ők ezt sem teszik, állapotuk rosszabbodását tudomásul veszik. Ők azok ugyanakkor, akik a leginkább magukra veszik azt a Magyarországon jelen lévő társadalmi nyomást, hogy egészséges munkavállalóként kell megjeleníteniük, de ezt külső erőszakként élik meg, ami abban is megnyilvánul, s a velük készített interjú fő vonulata egy szenvedéstörténetet. Így a betegség tulajdonképpen (ön)büntetés is egyben, melyet – tudattalanul – úgy élnek meg, mint amit megérdemeltek. Ennek eredete is a gyerekkorban keresendő, hisz a gyerek, akit a család kitalál, saját magában keresi ennek okát, magát rossznak, büntetés-re méltónak érzi.

(C) A harmadik típusba azok a betegek tartoznak, akik tulajdonképpen leginkább igazolják, hogy kapcsolat van a betegség megélési módja és a pszichés állapot között. Ők azok ugyanis, akik felveszik a harcot a betegséggel. Elfogadják a betegség létét, de úgy érzik, tenniük lehet, sőt kell ellene. Megpróbálják megérteni a betegség jelentését, értelmet próbálnak adni annak, s keresik gyökereit. Ezen a talajon olyan életstratégiát alakítanak ki, amelyben a betegség jelentkezése mint potenciális veszélyforrás ugyan jelen van, de mint ilyen általában nem hatalmasodik el. Hosszú távon is képessé válnak társadalmi szerepeik fenntartására, amelyeket ugyan nehezít a betegség, de lehetetlenné nem tesz. Ők azok a betegek, akiket az orvosok „nem szeretnek”, mert mindenáron szeretnék fenntartani a jogukat a testük, a betegségük feletti kontrollra. Második esetünk egy ilyen történetet mutat be.

EDIT TÖRTÉNETE

Edit családját a „korai halál” jellemzi: *sem ő nem ismerte nagyszüleit, sem a szülei a szajátjaikat. Nagyszülei valamennyien országhatárokat átlépve költöznek Magyarországra, sokan nem magyar nemzetiségűek.*

Szülei a háború előtt házasodtak össze, anyja ekkor már 29 éves, főkönyvelő. Nővére már a háborús években születik, majd apja fogságba esik. Edit már a háború után, 1948-ban

születik. Idősödő szülők gyereke. Kisgyerekként egyszer beteg, fáj a füle, nyafog a templomban, amiért apja megpofozza. Ekkoriban egyszer virágokat ültet, melyeket másnapra valaki kiszed a földből. Anyja hátba vágja, ha nem tartja magát egyenesen, szidja, ha ruháját összepiszkolja – az az érzésünk, hogy Edit nagyon magányos lehet ekkoriban.

1954-ben szülei elválnak, anyja egyedül marad velük. Editnek – talán nem függetlenül a pszichésen terhelő helyzettől – tachycardiája, majd térdízületi gyulladása alakul ki. Korábban évekig úszott, ezt abbahagyja. Ez nyilván a betegség következménye – a betegség tehát mint rizikófaktor korán megjelenik életében. Az 56-os forradalom alatt a házukhoz közel is harcok dúlnak. Anyját röviddel ez előtt operálták melldaganattal, sugárkezelésre jár, Edit rendszeresen elkíséri – talán módot adva arra, hogy kialakuljon valamiféle intimitás közöttük. 1959-ben elveszti édesanyját, ami nyilván fokozza magányát. Apjához és annak új feleségéhez – egy idegen, talán ellenséges közegbe – kerül. Tanulmányi eredménye – nyilván a pszichés problémák miatt – leromlik, otthon hazudozik, ami a szülői megértés, elfogadás hiányát jelzi. Tizenhét évesen idegösszeomlást kap, kórházba kerül, ahonnan nővéréhez és férjéhez megy haza a gyerekkori házba, mivel a kórházi tartózkodás alatt a gyámügy őket nevezi ki gyámszülőnek.

1969-ben férjhez megy egy nálánál sokkal idősebb férfihez, akinek már van egy gyermeke. Talán apát, támaszt keres benne. Első, 1972-ben született gyermeke koraszülött, de nem marad otthon vele, külföldön kezd dolgozni. Nem vállalja tehát az otthonteremtő anya szerepét. A 70-es évek végén sokszor érzi magát rosszul, mozgással kapcsolatos panaszai vannak, a háztartásban sok mindent nem tud egyedül elvégezni. 1982-ben megy orvoshoz, aki kórházba utalja, s ahol ismerettségei révén egy híres professzor betege lesz, aki – nem tudni, mikor – sclerosis multiplexet és myasthenia gravist diagnosztizál nála. Második shubja után nem kel fel az ágyból, egyetlen elfoglaltsága, hogy szervezi a betegek érdekvédelmi szervezeteinek létrehozását és azok munkáját.

Mozgása, látása fokozatosan romlik, egyre kevesebb dolgot képes önállóan elvégezni – mára egyáltalán nem tud felkelni, járni, fejét, kezét, ujjait is csak alig tudja mozgatni, vizelésének szabályozása is fokozódó mértékben okozott gondot, s mára teljesen inkontinenssé vált.

A biográfiából egy folyton betegeskedő, meglehetősen magányos, elhagyatott kislány, majd felnőtt asszony története rajzolódik ki. Úgy tűnik, Edit feladta a saját életminőségéért folytatott küzdelmet, beletörődött abba, hogy a betegség okozta új élethelyzet nem teszi lehetővé azt, hogy az életét élvezhesse, s hogy bármit tegyen annak érdekében, hogy örömet találjon benne. Mintha azonosulna felmenőivel, s a korai halálra készülne. Biográfiájában nincs jelen a betegséggel való megküzdés alternatív lehetőségeinek keresése. Az egyetlen, ami úgy látszik, élteti, a betegek ügyének képviselése.

Család vagy munka?

A felkérésre, hogy mesélje el élettörténetét, válaszát egy vázlatlaltal kezdi. Ebben a vázlatban meglepően kevés dolgot emel ki, csak annyit ugyanis, hogy a szülei korán elváltak, hogy anyja meghalt, amikor ő tizenegy éves volt, hogy korán önállónak kellett lennie, hogy harminc éve él együtt a férjével, s hogy külkereskedő, ami nehezé teszi a család ellátását.

Betegsége súlyos állapota ellenére szóba sem kerül. Majd leáll, kérdést vár. Aztán gyerekkori szegénységéről kezdene beszélni, de egy hirtelen váltással máris a házasságnál,

az akkori szegénységnél tartunk. Mintha valamiért veszélyes volna a gyerekkori emlékekbe belemerülnie. Majd egy halvány utalás, hogy a gyerekeinek ő szeretne mást nyújtani, de ezt a témát is elhagyja, hirtelen elhallgat.

Váratlanul felbukkan a betegség témája: arról mesél, hogy ő mennyire nem volt beteg. Ez a kijelentés azonban szöges ellentétben áll az alátámasztására felhozott, a későbbiekben kiderülő, részben már ismertetett eseményekkel. Ennek során fertőző májgyulladását például – hogy az egészségességére vonatkozó interpretáció tartható legyen – gyerekbetegségnek titulálja. Szövege egyre töredezettebb, az az érzésünk, nehéz ezeket a témákat megérintenie. Mintha azok veszélyeztetnék eddigi „teljesítménytörténetét”. Aztán hirtelen a gyerekek kerülnek szóba.

De nem marad meg a gyerekeknél, annak ellenére sem, hogy megemlíti a nehézséget, amit a koraszülés jelentett. Mintha a bajokról nem volna szabad beszélni, el kellene mellettük száguldani. De ez már nem tartható fenn tovább:

„Hetvenöt, hetvenhat körül voltak olyasmik, amik lehet, hogy ha egy orvos látja, akkor mondja, hogy jobb lenne, ha elmennék orvoshoz. Rohantam, a gyerekek óvodába, építkeztünk, gyerekeknek meleg kaja, férjemnek meleg kaja, úgyhogy én nem értem rá nagyon elmélkedni. Mindenesetre harminckét évesen kibújtam a magas sarkú cipőből. Mondtam, hogy hát már öregszenek, és ez bizony ez már az SM miatt volt, egész biztos. Arra gondoltam, hogy öregszenek, hogy fáradt vagyok, nem csodálkoztam rajta, hogy nem bírok menni egy sarkot se. Évekkel azelőtt, hogy én megtudtam, hogy valami bajom van.”

Mint a későbbiekben látni fogjuk, ez a legnagyobb tragédia Edit számára, a magas sarkú cipők. Most azonban még csak ott tartunk, hogy milyen nehéz a betegséggel szembesülni – az első, még nem diagnosztizált tünetekről számol be. Ez a beszámoló azonban már sokkal mélyebb, részletesebb, mint az eddigiekben bárminek az elbeszélése.

A következőkben a betegség tudatosodásának fázisai rajzolódnak ki, ahogy a kezdeti tudomásul nem vételt felváltotta a düh:

„A diagnózist körülbelül 82-ben tudtam meg, a Szabolcs utcába kerültem, akik úgy küldtek CT-re, hogy kérdőjellel rajta volt, hogy sclerosis multiplex és myasthenia gravis. Az elsőről volt valami fogalmam, a másodikról fogalmam se volt. És hát aztán ők rögtön a Dél-pestibe küldtek, ahol folyamatosan voltam március, április, május, június elején mentem haza. Az nem volt jó. A dolog pláne azért nem volt jó, mer latinul megmondták, hogy mi bajom van (sóhajt, hosszú szünet, sírva fakad), ezt nem bocsátom meg... Most már havonta mentem fölülvizsgálatra, betegállomány és egyszer az asszisztensnő azt mondja a felülvizsgáló orvosnak, hogy jaj, elfelejtettem, mi is az a kódszám? És a doktornő azt mondja, hogy micsoda, hát sclerosis multiplex.”

Edit tehát úgy éli meg, mintha ekkor tudta volna meg először, hogy SM-e van.

„Hát úgy éreztem, hogy megindul a föld alattam. Azt se tudom, hogy mentem utána haza. Rögtön jött a második shubom. És utána nem tudtam már dolgozni, mer nem tudtam hinni (sírva fakad). Sok, sok tünetem volt már, tehát nem lehetett egy kérdőjeles SM.”

Itt ér véget tehát a visszaemlékezésben a tagadás, erre az időre teszi azt, amikor kénytelen szembesülni a betegséggel. Az orvosok elleni harag ennek a folyamatnak is része. Segít védekezni a kétségbeesés elhatalmasodása ellen. De ez nem tartható fenn örökké, s ekkor következik be a depresszió:

„[Ez az időszak] azzal telt, hogy bőgtem. Sőt, még rosszabbat is csináltam, mer egy hétig ki se jöttem az ágyból. Ugyanabba a ruhába, csak kimentem a vécére, valamit ettem, de talán majdnem öntudatlan voltam. És hát akkor valahogy, én nem is tudom, hogy hogy jöttem rá, hogy na, ebből elég lesz. És akkor módszeresen kezdtem el tanulni, hogy mi mindent tehetek magamér.”

Ez a megküzdés azonban a betegség keretein belül történik. Edit elfogadja a betegség adta korlátokat, nem kérdez rá a betegség jelentésére.

„Ez tényleg olyan volt, mint aki, hogy is mondjam, mint aki fölébredt. Akkor elkezdtem gyógytornázni, vízitornáztam, úsztam, Pető Intézetbe elmentem, lovagoltam... Azt mondták, hogy hát ez már csak így van, jobb lesz, hogyha abbahagyom a munkát és csak pihengetek. Na, most ezt én pontosan tudom, hogy ez az, amit nem lehet csinálni. Sokat pihenni... S azt is tudom, hogy talán meg tudtam volna akkor még oldani egy pár évig, hogy a saját szakmámban aktívan dolgozzak... De hát akkor azt mondták, hogy leszázalékolás. Nahát aztán én jól beosztottam az időmet a leszázalékolással, mer otthon mindent [csináltam]... Nagyon jó volt a gyerekeknek. Mert mindig az anyuci otthon volt, sütemény, kaja, minden, tiszta ruha, minden el volt intézve. És a másik dolog, ugye, amivel elfoglaltam magam, az ugye a saját magam adjusztálása. A harmadik pedig, akkor kezdett nyílni a pilácsom, hogy hát azért ez nem egészen úgy van. Szinte egy időben kezdődött, ahogy én kezdtem eszmélni, az SM-mozgalom Magyarországon.”

Felbukkannak a szülői ház értékei, s ismét láthatjuk azt, hogy a gyerekek is alapvetően ebből a szempontból fontosak: el kell őket látni. De a betegség révén megszabadult attól az ambivalenciától, amit a munka és a család kettőssége jelentett számára. Ugyanakkor az, hogy a leszázalékolást kényszernek élheti meg, haragudhat érte az orvosokra, olyan helyzetet teremt, amelyben azt a döntést, hogy a munkával felhagy, nem kell magára vállalnia. Mindennek ellenére a fenti részlet, az ironikus megfogalmazások révén, azt sugallja, hogy bár tudatos szinten élvezi, hogy átadhatja magát az anyaságnak, ez nem sikerül teljesen. Valójában mindennél fontosabbá válik a „saját maga adjusztálása”, a meghalt anya elvárásainak való megfelelés. Ha pedig nem tud dolgozni, dolgozik a „mozgalomban”. Innen nézve az egész eddigi ambivalencia értelmet nyer: a gyerekek kontra munka szembeállításban a gyerekek a betegséget, a munka az egészséget jelenti.

Gyerekkor és intimitás(hiány)

Edit a gyerekkoráról csak külön rákérdezésre beszél részletesebben.

„A gyerekkoromról –⁵ nekem egy fantasztikus anyukám volt, mit is meséljek, én egy véletlenke vagyok, későn születtem, anyukám már 38 éves volt, és nagyon hamar rá, hogy megszülettem, a papám otthagytott minket, anyu főkönyvelő volt, egyedül nevelt minket, hét évvel idősebb nálam a nővérem, és nagyon sokat voltam egyedül, nagyon, teljesen egyedül.”

Edit tehát itt – s aztán a szövegben többször is – magát „véletlenkének” aposztrofálja. Mit jelenthet ez? Nem ad rá magyarázatot, de a szöveget olvasva az a benyomásunk alakulhat ki, hogy ez nem jelenthet mást, mint hogy ő egy nem kívánt gyermek volt, akinek ezt ráadásul ezzel a megnevezéssel folyamatosan orra alá is dörgölték. S véletlenkének a „fantasztikus anyuka” mellett az egyedüllét s az elhagyatás a meghatározó élménye: nemcsak

anya hagyja el, azzal, hogy 11 évesen árván hagyja, hanem apja is, még előbb, amikor a szülők elválnak. A fantasztikus anyuka tehát nem képes enyhíteni az apai elhagyatás keltette magányt. Talán ez lehet az oka annak, hogy a gyerekkorról nehéz beszélni, s hogy az anyát fantasztikusnak kell látni: még ma is nehéz szembenéznie azzal, hogy szülei mindketten elhagyták, s amíg vele voltak, sem álltak mellette, nem kapta meg azt az anyai oda-fordulást, amire vágyott volna.

„Zuglóban laktunk kertés házban. A kertet nagyon szerettem, éjjel nappal mindig kint voltam a kertben, de nagyon sokat legjobban egyedül voltam... Nagyon emlékszem a játékaimra, hogy mit játszottam a homokba, hogy hogyan kertészkedtem, nagyon emlékszem, hogy ugye a homokba ültettem a virágokat, meglocsoltam, és másnap reggel kimentem és az egész ki volt szedve, ezen föl lehettem háborodva...”

A magányban megteremténé tehát a kislány Edit a maga vigaszát, de – ahogy erre ma visszaemlékszik – ezt a környezete brutálisan megakadályozta. Nem tud azonban belemenni abba, hogy a visszaautasítottság-érzést, amelyet kertjének szétrombolása keltett benne, megfogalmazza. Azonnal visszatér a magányos, a magányban vigaszt nyújtó játék taglalásához.

„Hát milyen érdekes, hogy ezt még 56 előtt volt, mégis katonásat játszottam mint kislány, volt egy törpe almafánk, és az volt az én, nem is tudom, hogy mi volt az, na, mindenestre arra fölmásztam, ott voltam katona...”

Fölmenekült tehát a földi realitás elől a fára,⁶ ráadásul képzeletében katona volt a fán – mintha ebben fejeződne ki a realitás elleni harca, ebben a magányos katonásdiban küzd az elhagyatottság érzése ellen.

„Én nagyon féltem 56-ban. Láttam – a Körvasút sor közel volt hozzánk, és láttam, ahogy a Bosnyák térre lőttek és vissza, a torkollattüzeket láttam, és én nagyon féltem, és az én anyukámat akkor operálták, akkor vették le a mellét, és soha nem felejttem el, ment besugárzásra is, magával vitt, és azt mondta, hogy ne félj, azért megyünk ketten, mert az oroszok a gyerekeket szeretik... Úgy emlékszem rá, hogy a tankok... Én annyira féltem, hogy dübörögtek a tankok, és közel álltak hozzám, én azt se tudtam, hogy hova nézzek, az nagyon rossz volt...”

Az elhagyatottságélményt tehát még fokozza az anya betegsége, s mindezt csak súlyosbítja, hogy félelmében anyja nem igyekszik megnyugtatni, hanem – legalábbis utólag így éli meg – pajzsként akarja őt felhasználni. De az anya elvesztésétől való félelem nem engedi meg, hogy – akár csak ma, negyven év távlatából – megfogalmazódjék az anyával szembeni megbántottság, sértettség, harag. Sőt, mintha az anya betegsége arra is jó lenne, hogy az anyát fel lehessen menteni, s azt, hogy magára hagyta, a betegségeire lehet fogni.

„56, és 59-ben halt meg anyukám, 11 éves voltam, nem volt könnyű (sírní kezd) – de hogy milyen fantasztikus lehetett az én mamám – a mai napig is azt érzem, hogy tényleg úgy... vajon mit mondana az anyu – hát két ballábbal keltem, mert hogy ennyit bőgök – és a mai napig – ahogy a gyerekekhez, a kicsikhez szólok, akkor is olyan sokszor eszembe jut, hogy ennek nem örülne az anyu, hogy ha ezt hallaná, vagy ha veszkezem...”

Az anya tehát Edit felettes énjeként él tovább, aki megdorgálná, ha hallaná, hogy veszkezik, sőt, hogy sír.

„– például az anyu tanított meg egy nagyon jó dologra, azt szintén a mai napig használom, azzal biztos mindenki úgy van, hogy hogy kevés az olyan önfeledt boldog pillanat az életben, azt le kell fényképezni, és amikor nagyon a béka fenéke alatt vagyunk, akkor onnan előhúzni...”

A fantasztikus anyukától tehát még egy igazi örökség maradt Editre: az önfelédtt pillanatok nem átélni kell, hanem fényképen kimerevíteni, kiszállni belőlük a fényképezés által. S mintha ez az alapvető üzenet meghatározó lenne Edit számára, hogy az életben valójában soha nem a pillanat számít, azt a jövőbeni célok érdekében félre kell tenni. Talán az egyetlen helyzet, az egyetlen pillanat, amelyben Edit ezt a szabályt megszegi, az, amikor úszik:

„A Balaton vizét is szeretem... Én akkor szoktam úszni nagyon sokat, amikor este lemegy a nap, és olyan sima a Balaton, olyan aranyvízben úszom, és nem csobban a víz, a legmeghittebb pillanataimat általában mindig a vízben töltöttem el, ez a bizonyos aranyhídban való úzás, valószínű, hogy korábban béka lehettem...”

Az interjúrészletet olvasva óhatatlanul Ferenczi Sándor thalasszális regresszió fogalma jut eszünkbe. Ferenczi *Katasztrófák a nemi működésben* című könyvében azt az elképzelést fejt ki, hogy a szexuális együttlét során az orgazmusban thalasszális regressziót élünk meg, visszatérést az anyai testbe, de hogy e folyamat során az anya válik a tenger szimbólumává, nem pedig megfordítva. Ferenczi elemzése alapvetően férfiakra, a férfiúi szexualitásra vonatkozik. Nők esetében ezt a regresszióélményt tulajdonképpen a partnerrel, a férfivel való azonosulás révén feltételezi elérhetőnek. Edit esetében azonban mintha ez a visszavágyás máshol nem is tudna kielégülést nyerni, mint közvetlenül a vízben. A férjéhez, a férfiakhoz való kapcsolatát az intimitás hiánya jellemzi, férjével valójában csak gazdasági szövetségben él.

„A férjemmel már akkor hat vagy hét éve jártunk együtt⁷... Hát ez is nagy szám volt a családban. Ki akartak tagadni, hogy ilyen idős emberhez [megyek], és van egy gyereke is, szóval ez is volt... Hát engem nem nagyon érdekelt a dolog, szóval mi háromnegyed évig készülődtünk arra, hogy kész legyen a laká... gyűjtögettük a bútort, az volt mindenünk, randi, mentünk bútort nézni... Darabonként összeszedtük a bútort...”

A házasságra való készülődésnek a lényege Edit számára a családi konfliktus ellenére is csak a berendezkedés, az élet külső körülményeinek az elrendezése. A családnak a férj személyével kapcsolatos elutasítására pusztán annyi a válasza, hogy őt ez nem érdekli, holt az azt várhatnánk, hogy egy ilyen támadással szemben „az én szeretem őt” érve merül fel. A randevúk is a berendezkedésre futnak ki.

Véletlenülke életében nem az anyja halála az első elhagyatásélmény. Mint láttuk, 8 éves, amikor szülei elválnak, apja elköltözik. Az idevonatkozó részletet elemezve is az a benyomásunk, hogy a „fantasztikus anyuka” ezen a helyzeten sem tudta őt átsegíteni. A második ülésben, rövid kerülő után, mely a visszatalálást szolgálja, az interjú tulajdonképpen ennél az elhagyatásélménynél folytatódik.

„...Hm... Emlékszem arra az időszakra, amikor az anyuék elváltak. Én hatéves voltam, mikor az apu elment tőlünk, és paprikás krumplit főzött az anyu, és én egyedül voltam délután otthon, és igen nagyon beettem a hideg paprikás krumpliból. Aztán ugye anyu hazajön, hogy ott a vacsora, és alig volt, és megkérdezte, ki evett ilyen sok paprikás krumplit, és én tudom pontosan, ma is tudom, úgy áll előttem a gyerek, ma is felrémlik előttem, azt válaszoltam, hogy itt volt az apu, és evett egy kis paprikás krumplit. Ő is ugyanúgy értékelte a dolgot, mint én, mikor a gyerek itt tódít ugye. Nem mondott semmit... bár ezt nem tudtuk, mert olyan kislány voltam, sose tudtuk megbeszélni, de egészen biztos mérlegelte, hogy szükségem lenne az apura. Ez volt az egyik, el kellett mondanom, ez azóta is úgy bennem volt, emlékszem a hideg paprikás krumpli ízére...”

Az apa feltűnésével kapcsolatos fantáziákat tehát Edit így éli meg ma: az anya pusztán azzal intézte el, hogy a kislány tódtít. Nem reagál rá, egyedül hagyja bánatával. De Edit nem tudja az anyját hibáztatni, továbbra is fantasztikusnak kell látnia, meg kell védenie, vélhetően saját súlyos neheztelésével szemben is. A helyzetet azzal magyarázza, hogy túl kicsi volt ahhoz, hogy azt vele meg lehessen beszélni.

Az anyával való kapcsolat zavarát támasztják alá egyéb emlékek is, melyek a második ülésen kicsit később merülnek fel:

„Az én anyukám nagyon nőiesen nevelt minket, ez azt jelentette, hogy mindig csinosan öltöztünk, én már abban az időben nejlonharisnyában jártam, nem is nejlon, átkötött harisnyában, és mindig igyekeztünk csinosan, szép tartással, kulturáltan enni, étkezni, beszélni, bemenni egy ajtón, szóval – hogy’ mondjam – nőiesen voltam nevelve...”

Itt nyer lassanként magyarázatot az is, hogy korábban a betegség megjelenése kapcsán miért volt olyan nagy jelentősége a magas sarkú cipőnek. A szép, jó cipő, harisnya az anyát jelenti, ezzel szemben a rossz minőségű a mostohaanyát:

„Na most amikor én a papámékhöz kerültem, akkor átkötött harisnya le, flórharisnya, ilyen nehéz, mint egy túl vastag műselyem, hátul közepén egy varrás, és csak úgy lehetett fölvenni, ha az embernek a sípcsontján egy pár ilyen redő, úgy lógott, mint tehéneken a gatyá. És ha leült az ember, akkor a térdén úgy kinyúlt a harisnya, és amikor fölállt, nem húzódott vissza, hanem úgy... (mutatja) Hát a halálom volt...”

A rendezetlen külső, a csúnya ruha maga a halál. S a betegség ezt a rémséget, az anyai értékek feladásának kényszerét, a mostohaanya világát hozza vissza, miáltal egyenlővé válik a halállal.

Az anya halála révén elvesző világot a „kulturáltság” jellemzi, amihez képest nagy a kontraszt, amikor Edit apjáiékhöz kerül. Ez a kulturáltság ugyanakkor, úgy tűnik, Edit számára állandó elvárásokat jelentett, azt, hogy minden helyzetben megmondták neki, hogy mit kell tennie.

„Az első emlékem, amit pedig elmeséltem, hogy milyen korán volt, lehettem két és fél éves, én szigorú vallásos nevelésben részesültem, mert egy főpap keresztapám volt, úgyhogy templomba menésre készen, fehér kis kesztyű a kezemen, fehér zokni, soha nem felejttem el, és nyafogtam, mert fájt a... Nem tudom, nem voltam jól, lázas voltam, és a nyafogásra kaptam a papámtól életem első és utolsó nagy pofonját, de akkorára sikeredett, hogy a gennyes fülem fölszakadt, úgyhogy ez az első emlékem, ez meghatározta a papámhoz való viszonyomat.”

A történet tehát ismét az anyai ház „kulturáltságáról”, ugyanakkor egy kisgyerek számára teljesíthetetlen elvárásairól szól. Az apával szemben nyíltan megjelennek az ellenséges érzések, az anyáról itt nincs szó. A gyerekkori környezetben, bármennyire szeretné is Edit a kiváló szülők képét fenntartani, a szülőktől főként elutasítás, meg nem értés érte. A konkrét történetekben inkább a konfliktusok, illetve a magányosság jelenik meg. A többször is elhangzó kijelentést, hogy anyukája fantasztikus volt, egyetlen esetben sem ennek kifejtése, hanem sokkal inkább a cáfolata követi, s ez elől csak a természettel való összeolvadásba lehet menekülni.

A természet az, ami Editnek a betegségben is vigaszt nyújt, minden igyekezetével azon van, hogy ezt a lehetőséget, a természet élvezetét fenntartsa a maga számára.

„Jártunk tolókkocsival az s-i vízesésnél, ott egy darabig aszfaltos út van, de utána ilyen bazi nagy terméskövek vannak, szóval ott már nem lehet tolókkocsival továbbmenni.

Mondtam a barátnőmnek, hogy állítsatok oda az erdőbe, az ember olyan ritkán van ilyen helyen, a hátam mögött egy patak csörgedezett, isteni volt...”

A fentiekben azt láthattuk, hogy Edit számára nehézségekbe ütközik a természetén kívül bármivel is intim viszonyba kerülni. Vagy talán mégis? Edit egy, a betegségről szóló újabb beszámolót követően így beszél:

„Ez egy hosszú történet, nem akarok panaszkodni, az előző lakásunk, az úgy volt kialakítva, hogy az nekem tökéletes volt, ez a mostani ez nem, ez egy kényszer, de azért itt is tudok örülni a kutyámnak, cicámnak, és hát a kisunokáimnak.”

Itt valami egészen újjal találkozunk: a kutya, a macska mellett Edit tud valakinek igazán örülni, valakivel igazi kapcsolatba kerülni, az unokáival. Talán ha a helyzetben nincs jelen a felelősségmomentum, az könnyebbé teszi Edit számára az odafordulást? Aztán amikor a gyerekeire tér át, s a hangnem visszavált a megszokottra, ismét külsődleges teljesítményekről hallunk.

„Nagyon jó dolog, amikor az embernek unokája van, nagyon hálás vagyok a sorsomnak, hogy ilyen fiatalon... Bár amikor kezdődött a dolog, akkor nem volt bennünk az elragadtatás ilyen [nagy], mert a kislányomat fölvelték az orvosi egyetemre, de az egyetemet nem végezte el, mert sürgősen férjhez kellett menni és kellett egy unoka, ehelyett a fiam, akinek nehezebben megy, ő végzi az egyetemet, hát ilyen az élet, a kisfiam, a kis koraszülött 196 centi magas, úgyhogy biztosan nem az ő hibájából jött olyan korán, hanem az enyémből, de semmi nem látszik belőle, hogy koraszülött lenne.”

Majd visszatér saját betegségéhez:

„Nagyon nem szeretetem azt a szót, hogy SM-ben szenvedek, mert szoktam szenvedni nagyon, de akkor kórházban szoktam lenni, SM-es ember vagyok, nem szenvedek kérem, csak akkor, ha nagyon- nagyon rosszul vagyok, hát akkor meg ugye gyógyítani kell, különben meg nem, évek óta nem voltam kórházban, és nincs is szándékom kórházba menni, mert –”

Vajon mire utalhat az idézet végén a hosszú szünet? A szövegből, a folytatásból nem kapunk rá választ, Edit hirtelen témát vált, s ismét a betegek nehéz helyzetéről van szó. De aztán egy fordulattal a rossz kórházi történetekről kezd beszélni. Talán ez a lényeg. Hogy a beteg kórházba kerül, s kiszolgáltatottá válik a rossz körülményeknek, a rossz kiszolgálásnak. Azt láthatjuk tehát, hogy a korábbi ambivalenciát, melyet a munka és család kettőssége jelentett, most felváltotta egy másik: Editet vonzza is a betegszerep nyújtotta szabadság, ugyanakkor nem tudja elfogadni azokat az árakat, amelyeket ezért fizetnie kell.

EDE TÖRTÉNETE

Edét 2000 nyarán kerestük meg. Ellentétben más interjúinkkal, az ő elbeszélése nem a betegsége történetével indul, hanem a gyerekekkel, a kultúránkban megszokott élettörténet-elbeszélési „normák”-nak megfelelően. Ez a mozzanat az elemző számára az első jelzés arra, hogy Ede vélhetően másképp viszonyul betegségéhez, mint beteg társai többsége, számára nem a betegség a legfőbb élettörténeti mozzanat még abban a kontextusban sem, amikor mint SM-beteget keresik őt fel.

De szakadjunk el egy pillanatra még az elbeszéléstől, s nézzük meg, hogy milyen események is jellemezték Ede életét. 1959-ben született Gyulán, apja gépkezelőként dolgozott, édesanyja háztartásbeli, mindketten általános iskolai végzettségűek. Első éveiben szülei egy Tisza-parti csónakházban laktak. A csónakházbeli gyerektársasággal való játék, az úszás, pecázás, iszapháborúzás, csatangolás a vízparton jellemzik a gyerekkort. Az apa alkoholista, aki veri őt, a szülők között sok a konfliktus. Ede csak részben lakik velük a csónakházban, az ideje nagy részét nagyanynánál tölti.

6 éves, amikor szülei házat vesznek Gyulán, kiköltöznek a csónakházból, s Ede maga is részt vesz a ház rendbehozatalában. 8 éves, amikor öccse születik. Szakközépiskolába Esztergomba került gépipari technikumba, ahol kollégista. Az iskola mellett sportol, barát-női vannak. A középiskola második évében eltanácsolják a kollégiumból egy diákeszély miatt. Ettől kezdve Ede bejáró. 16 éves, amikor apja ittas állapotban otthon bántalmazza édesanyját, s Ede földre teremti apját. Rendszeresen elküldik hazulról, ő a nagyanynához menekül, aki befogadja, vacsorával kínálja.

Az érettségi szünetben apja dolgozni küldi, de ellenáll, mire ismét elküldik otthonról. Érettségi után egy facsemetekertben vállal munkát, s egy barátja kimustrált autójában lakik. Jelentkezik matrónak, inni kezd, verekszik, minden este más nővel van.

A szovjetunióbeli Riminiben megismerkedik egy ukrán tanítónővel, akinek gyermeke születik tőle. A viszony azonban teljesen megszakad. Az uszályon verekezésbe keveredett a helyettes kormányossal, s elbocsátják. Úszómesterként dolgozik, majd 1979-ben bevonul katonának. Ott töltött ideje alatt többször kerül fogdába, különböző fegyelmi vétségek miatt.

Még a katonai szolgálat ideje alatt beidézik a bíróságra: apja pert indított ellene azért, hogy a szülői házból kiköltözzön. Kap 50 000 Ft-ot az apjától, hogy elköltözzön a lakásból. A következő évben egy új kapcsolatából gyermeke születik, aki után tartásdíjat fizet, egyedül lakik, nem él együtt gyermeke anyjával.

1981-ben leszerel. Volt barátnője megkéri, hogy mondjon le a gyerekekről, mert férjhez szeretne menni, s a leendő férj a nevére szeretné venni a gyereket.

Egy uszodában vállal állást masszörként. Futó kapcsolatai vannak. Hobbiból haditornával, íjászzal kezd foglalkozni. Egy volt általános iskolai barátjával több ízben fel is lépnek íjász bemutatókkal.

Az apjától a perben kapott pénzen megvásárol Gyulán egy félig romos házat, melyet saját kezűleg rendbe hoz. Az építkezés alatt hirtelen látászavar jelentkezik nála, melyről – hiába megy orvoshoz – nem derül ki, legalábbis számára, hogy mi az oka. A látászavar pár hét alatt rendeződik, Ede visszatér munkájához, s a hobbiból űzött „íjászélethez”.

1985-ben családi vállalkozásba kezd: szüleivel együtt, közös tőkéből, egy tyúkfarmot hoz létre, melyben minden családtagnak jut munka. Ede apja nem járul hozzá, hogy Edének új autót vegyenek a vállalkozásból. Ede nem dolgozik tovább a közös üzletben. Amikor a vállalkozás csődbe megy, családi házat alakít ki a tulajdonában maradt épületből. Újabb shubja jelentkezik.

Parkolót bérel, azt üzemelteti, s mellette az ott felbukkanó külföldiekkel „valutázik”. Ekkortájt megnősül, s a házasságból gyermek is születik.

1990-ben új vállalkozásba kezd: ősmagyar íjászt játszva beköltözik a gyulai várba, és ott nyújt ehhez kapcsolódó szórakoztató szolgáltatásokat. A nyári–ősz idősokban a várban él, nem jár egyáltalán haza. Saját kezűleg varrja a jelmezeket, páncélt készít, megtanul lovat patkolni.

Öccse megkapja szüleitől a szülői házat. Ede ettől kezdve nem beszél vele. Ez idő tájt újabb shubja van, és közlik vele az SM-diagnózist is. A shub mozgásszervi panaszok formájában jelentkezik, de szteroid hatására ismét gyorsan rendeződik állapota.

1995-ben egy korábbi „íjász barátja” a háta mögött leszerződik az önkormányzattal, arra kényszerítve Edét, hogy kiszálljon a vállalkozásból, kiköltözzön a várból. Az íjászkelékeket eladja, vesz egy boltot, amit feleségével közösen üzemeltet. SM-es összejövetelekre jár, ahol megismerkedik valakivel, aki elviszi jógázni. Ettől kezdve rendszeresen jógázik. 1999-ben kislánya születik.

A fentiekben bemutatottakat úgy interpretálhatja az elemző, hogy Ede valójában tökéletesen gyökértelen volt a családjában, s kezdetben ennek megfelelő gyökértelen életformákat alakít ki magának. Felnőttként kapcsolataiban nem tud kötődni, gyermekei születnek, akiket elhagy. Ugyanakkor fokozatosan megjelenik nála a letelepedésre, a kötődésre való igény. Ennek az igénynek a megjelenése párhuzamos az SM megjelenésével. A betegségnek azonban, úgy tűnik, nem adja meg magát, de nem is bagatellizálja azt, komolyan veszi, megpróbál együtt élni vele. A jógázást, amely egy addig folyton csak a kalandokat kergető, sehol megülni nem tudó ember életében egészen ismeretlen, új elemet hozhat, ugyanis az olyan időszakokat, amelyekben befelé fordul, magára figyel, egyfajta öngyógyításként értelmezhetjük.

Ede mintha megpróbálna kitörni azokból a lehetőségekből, amelyek felnövekvése közben addig adódtak számára, már nem menekül a kötődés, illetve a kapcsolat igénye elől, hanem elkezd megteremteni azt az életformát a maga számára, amelyben erre is van lehetőség. A férfi, aki addig nem törődött az utódokkal, akiket nemzett, továbbállt mindenféle kapcsolatból, lassanként letelepszik, kötődni kezd. Felvetődik a kérdés, hogy e pszichés változások és a betegség hogyan függenek össze, hogyan hatnak egymásra?

Mindez a mi interpretációnk az életrajz alapján. De mit árul el nekünk maga a szöveg, az interjú?

Családi nemtörődés

Már említettük, hogy meglepő módon Ede nem a betegsége történetével kezdi élettörténete elbeszélését. Megkérdezi, hogy ezt tegye-e, de amikor rábízuk a döntést, közli, hogy visszamegy gyermek- és serdülőkoráig legalább. Mintha a legtöbb betegtlől eltérő módon Ede nem úgy tekintene jelenlegi életére, mint aminek kiindulási pontja a betegség. Öndefiníciójának valószínűleg nem a betegsége a legfőbb meghatározója. Életét kontinuusnak éli meg, nem él meg egy olyan cezúrát, mint legtöbb betegtársa, akik számára a betegséggel radikálisan új korszak kezdődött, amely nem „logikus folytatása” a korábbiaknak, akik számára a betegségtől kezdve életük már nem a korábbiak folytatása, ami azóta történt, az a betegség által meghatározott, s nem illik össze a korábbiakkal. Ede meghatározónak érzi gyerek- és serdülőkorát, úgy érzi, jelenlegi identitása onnan ered, nem kellett új identitást kialakítania akkor, amikor megbetegedett.

Amikor mesélni kezd, megemlíti, hogy egyszerű munkáscsaládban született, hogy van egy öccse, s hogy az apja húsz éven keresztül alkoholista volt. Majd az élettörténet elbeszélését megszakítva megjegyzi, hogy ez eléggé rányomhatta bélyegét a gyerekkorára, de ezt nem fejt ki bővebben, ránk bízta, hogy elképzeljük, mit is jelenthetett ez neki. Azt üzeni tán ezzel, hogy ez olyan rettenetes volt, hogy nem is tud róla beszélni? Vagy hogy őt valójá-

ban nem is a betegségéért kell sajnálnunk, hanem sanyarú gyerekkoráért? Talán inkább az előbbit, ugyanis ezek után azzal folytatja, hogy „ettől eltekintve” nagyszerű gyerekkora volt, s belekezd a nagyszerű gyerekkor ecsetelésébe, melynek legfőbb eleme a Tisza, a víz jelenléte, az úszás és evezés, majd hogy itt tanult meg bandákba verődve nagyokat verekedni. Ezzel a nagyszerű gyerekkorról való beszámolóval helyre tudta állítani az egyensúlyt annyira, hogy visszatérhet a családhoz. Arról beszél, hogy nem kapott a szüleitől semmit, s hogy ezt gyerekként talán nem vette észre, de ma már tudja, s ő már másképp csinálja. Ez a szövegszekvencia majdnem olyan hosszú, mint az eddig elhangzott szöveg teljes egészében, talán mert az a vágya, hogy úgy mutassa be magát, mint akinek sanyarú gyerekkora volt, mint akit ezért sajnálni kell.

Majd közli, hogy ennyi elég is volt a kisgyerekkorról, s az általános iskola elvégzése utáni időszakra ugrik, s elsorolja, hogy középiskolába máshová került, kollégiumba, s hogy ezt az iskolát az ő szempontjainak, érdeklődésének figyelembevétele nélkül választották ki a szülei az ő számára. A szülői oda nem figyelést nyomatékosítandó a következő szekvenciában azt közli, hogy nem végzett jó eredménnyel, s nem is dolgozott soha egy napot sem a szakmájában. S ezen a szálon – a szülőkkel való rossz viszony fonalán – halad tovább. Hogy a szöveg itt ismét argumentatívvá válik, nyilván annak köszönhető, hogy Ede talán még büntudatot is érez amiatt, hogy szüleiéről nem tud másképp beszélni, mint szidva őket. S persze nyilván az is fájdalmas, hogy szüleihez való viszonyát ilyen ellenségesként éli meg. Elmeséli, hogy serdülve sűrűsödtek a konfliktusai a szülői házzal, olyannyira, hogy mire leérettségizett, már nem is lakott otthon, az öltönyéért is csak titokban lopózott be. Majd ismét hányattatásaira tér át: munkáiról beszél, amelyek kiválasztásában mindig döntő szerepet játszott a lakásmegoldás megteremtése. Ugyanazon a módon sorolja el különböző munkahelyeit, a csemeteket, a hajózást, az úszómesterséget, a katonaságot. Bár mindenütt viszonylag súlyos konfliktusai adódtak, ezekről mindenfajta érzelmnyilvánítás nélkül számol be, a katonaság az egyetlen, amelynek kapcsán hangsúlyt kap: kész szerencse, hogy kisebb fenyegetésekkel megúszta. A hangsúly minden munkahely kapcsán azon van, hogy szerette a munkával járó kötetlen életformát. A katonaság kapcsán még a szökések, verekedések – a férfivirtus – is szóba kerül. Majd a felsorolást azzal fejezi be, hogy természetesen a családdal eközben nem igazán volt kapcsolata. Mintha azt mondaná, hogy a család az oka annak, hogy így hanyódott a munkahelyek között. Ezt igazolja a folytatás is: arról számol be, hogy a katonaság alatt apja pert indított ellene, hogy kirakja a szülői házból, bár nem is lakott ott. S hogy erre az apa még szerény összeget is áldozott, melyet az ügyvédjénél helyezett letétbe. A szekvencia utáni hosszabb szünet talán az eddiginél komolyabb érzelmi érintettséget jelez, mint ahogy az is, hogy ez az első olyan esemény, amelyről nem pusztán tudósít, hanem történet formában számol be. Megtudjuk, hogy belement az alkuba, hogy saját „hajlékot teremthessen”. Ede tehát úgy érzi, magyaráznia kell, miért is megy bele ebbe. Talán szégyelli magát, hogy pénzt fogadott el? Vagy azt, hogy apja ilyen volt? Vagy jobb szeretné, ha nem így történt volna? Majd felbukkan a nagymama, aki támogatja is ebben egy szerény összeggel. A nagymama képezi Ede számára a szülőkkel szembeni ellenpontot. A két összeg révén – mint megtudjuk – szert tudott tenni egy kis házra Gyulán, amelyet nekilátott rendbe hozni. Az újabb hosszú szünet ismét azt jelezheti, hogy e történet elmesélése felkavarja Edét. Majd visszavált a korábbi felsorolásra, újabb munkahelyeket, szakmai kísérleteket, kudarcokat (fürdősszakma, természetgyógyászat) sorol el. Emellett még az eddigieknél is hangsúlytalanabban kerül említésre, hogy mire parkolót kezd üzemeltetni, már van felesége, gyereke. Argumentál is a témáról, elmeséli, hogy

akkoriban még nem vette elég komolyan az életet. Majd arról kezd mesélni, hogy Gyulán a várban ősmagyar íjászbemutatókat rendezett, egy ideig ebből élt. A történet részletezettsége mintha arra utalna, hogy ez volt az első olyan tevékenysége, amelyet igazán szívesen csinált. S hasonlóan részletezett a kudarcról szóló beszámoló is, hogy ugyanis kifúrták (még hozzá egy „íjászbarátja”) ebből az állásából. A hosszú beszámolót követő nevetés is nyilván a kint, s nem az örömet jelzi. Ezután egy virágüzlet indításáról már ismét csak száraz tudósítói stílusban számol be. S már a jelennél is vagyunk – beszámolóját azzal zárja le, hogy biztosan sok érdekes dolog kimaradt, majd a jelenlegi virágosbolttal járó munka fárasztó voltát ecseteli.

Érdekes módon azonban mégsem áll le az elbeszéléssel, hanem aktuális virágpiaci nehézségeinek részletezése után rátér a betegségre, „hogyan erről az SM-ről is beszéljünk valamit”. Első tüneteit, az orvosokkal, kórházzal kapcsolatos történetét beszéli el, hogy ezek a szteroidkezelés hatására megszűntek, s hogy ott folytathatta az életét, ahol előtte. Elpanaszolja, hogy nem tájékoztatták arról, ami a baja, pedig akkor talán máshogy csinálhatta volna a dolgait. Aztán a második shubra tér át, de míg az elsőt pontos dátumhoz kötötte, ennek idejét nem tartja fontosnak jelezni. A hangsúly arra helyeződik, hogy bár az orvosok ismét szteroidot adtak neki, ő megtalálta – egy betegtársán keresztül – a valódi megoldást, a jogát, amellyel tudja magát kezelni. Aztán arról beszél, hogy jelenlegi életformájába ez milyen nehezen fér bele, s itt tesz említést második gyerekéről, a „pici babáról”. A kontextus kétféle interpretációt is megenged, illetve Ede ambivalenciáját jelzi: a gyerek egyfelől teher, mert a jogászásban is hátráltatja, ugyanakkor, minthogy abban a kontextusban merül fel, amikor arról van szó, hogy megtalálta a maga számára az igazi gyógymódot, azt is feltételezhetjük, hogy e második gyereke inkább oda tud már figyelni, mint az épp csak megemlített elsőre.

Az elbeszélést végig a család és Ede saját életének szembeállítását határozza meg, a család mint hátráltató tényező tűnik fel, s Ede úgy jelenik meg a történetben, mint akinek az ő ellenükben kell „megcsinálnia magát”, megteremtenie saját életét. S a sok sodródás után mintha a betegség kapcsán találna meg azt az életformát, amelyben már nem kell örökké továbbállnia mindenhol, már nem kerül folyamatos konfliktusba a világgal. Mintha a betegség intő jel lett volna a számára, hogy „komolyabban kell vennie” az életet, nem lehet csak a felszínes öröme után szaladgálni. Mindebben a ház, mint a most következő elemzésben is látni fogjuk, szimbolikus jelentőséggel bír: a ház a család, a családi otthon, a szert, az elfogadás szimbóluma Ede számára.

Szimbólumok: ház és pénz

A szövegben kiemelkedő jelentőséget kap a „szülői ház” kifejezés, az ezzel kapcsolatos történetek és argumentációk mintegy gerincét alkotják az elbeszélésnek. Első alkalommal, amikor Ede apjával való kapcsolatát úgy fogalmazza meg, mint: „konfliktusokat a szülői házzal”, még sajátos kifejezésmódot is jelenthetne, de jelentőségét a későbbiekben az életrajzi adatok mellett a narratíva is alátámasztja.

A ház a biztonságot, az otthont, sőt, pszichoanalitikus elképzelések szerint gyakran az anyát szimbolizálja. S épp ezek az elemek azok, amelyek alapvetően hiányoznak Ede gyermekkorából és ifjúságából.

Annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert életében a gyermekkori otthon nem hagyományos formában jelent meg, Ede az otthonról való elkerülése utáni lakóhelyeit hajlamos úgy bemutatni, mint egyrészt saját maga által létrehozott, másrészt lakályos otthonokat. Első ilyen eufemisztikusan „legénylakásnak” nevezett „szállása” egy kimustrált autó.

„Volt egy barátom, annak volt egy rossz autója valahol a Tisza-parton kirakva, egy öreg Warsawa, amiben még az ülések benne voltak. Ott megsínáltam magamnak a kis legénylakást, és akkor ott laktam tulajdonképpen...”

A szeretet hiányát dacos önállósodással kompenzálja. Ha a szülők megvonják tőle a tán soha meg sem teremtett otthon melegét, Ede nem kéredzkedik vissza, saját otthont teremt. A legénylakás kifejezésben egyszerre jelennek meg az Ede számára akkoriban legfontosabb értékek: az önállóság, függetlenség, szabadság a „legénység”-ben és a biztonság, melegség, otthonosság a lakásban.

A hajókabint „matrózlakás”-sá stilizálja, melyet ő takarít, tesz otthonossá. Talán nemcsak azért, hogy megszabaduljon attól a tehertől, amit az otthontalanként megélt gyerekkor jelent, hanem azért is, hogy kompenzálja az elhagyott otthonához mért színvonalcsökkenést is. A nagymama e szövegben úgy jelenik meg, mint aki alternatívát tud nyújtani, aki otthont tud Edének adni, valódi otthont, olyat, amely a szülői ház ridegségével ellentétben melegséget, szeretetet áraszt.

„Voltak olyan időszakok, amikor én – úgy mond – el lettem otthonról zavarva, akkor a nagyanyám befogadott, pedig nagyon szűkös, szerény körülmények között élt, de mindig ha mentem, lehajthattam nála a fejem...”

A nagymamáról szóló szövegrészek a mesékből ismert anyókat jelenítik meg, a „nagyikát”, akinél Ede „mindig lehajthatta a fejét”, aki „szolid vacsorát is adott”. Mindazonáltal nem lehetünk biztosak benne, hogy mindez nem csupán vágyálom: a nagymama halála korábbra datálódik, mint a lakásügyben való segítsége. Vagy nem pénzt adott, hanem azzal segítette, hogy halálát követően Ede örökölt utána? Mindenesetre Ede nyilván vágyott (volna) egy ilyen nagymamára, aki ellenpontot jelent a szülői ház ridegségével szemben.

Az apja által indított per kapcsán bukkan ismét elő az otthon problémája:

„Apám pert indított ellenem, hogy kirakjon a szülői házból. Jelentkeztem ki, költözök ki teljesen... Erre szerény összeget is áldozott. Természetesen én bele is mentem a dologba, mert akkor nagyon tervezgettem, hogy valami saját hajlékot szerzek magamnak a környéken, úgyhogy jól jött az a kis pénzecske akkoriban. Akkor még élt a nagyanyám, az is segített egy kevés kis összeggel. Én is nagyon igyekeztem, és így 81–82-ben szert tudtam tenni egy öreg kis házra itt Gyulán, és nagy boldogan nekiláttam azt rendbe hozni...”

A szövegnek ezen a pontján jelenik meg legeggyértelműbben a ház mellett Ede elbeszélte élettörténetének másik szimbolikus jelentőségű eleme, a pénz. Ami nem csupán erőforrás, hanem a szeretet, a családi melegség pótléka. Ede az említett bírósi ügyről szólva úgy jeleníti meg magát, mint aki nemcsak a szülői házról mond le a saját otthonának megteremtéséért, hanem a biztonságot jelentő saját lakhelyért feláldozza a szülői szeretetre való jogos igényét. A nagymama segítsége a „keves kis összeggel” ismét azt hivatott bizonyítani, hogy ő volt az egyetlen, aki Edét szerette, akire számíthatott, illetve hogy szeretné magát úgy látni, mint akinek az életében volt egy ilyen biztonságot nyújtó személy, szemben a szülőkkel, akik megvásárolják tőle azt, hogy joguk legyen a szeretetlenségre. Mintha tehát úgy élné meg, hogy családjában a szeretetet, mint holmi jószágot, adják-veszik.

„Az anyai nagyanyám öröksége itt volt fönn ezen a hegyen, és anélkül, hogy megkérdezték volna, hogy szükségem van-e rá, eladták... Odaadták egy idegennek. Most azóta csak itt a hegyen 12 ingatlant vettem. Van bennem valami, ami nagyon, sőt túlzottan hajt előre... Hogy próbáljam úgy, nem azt akartam mondani, hogy bizonyítani, vagy elhitétni a környezetemmel, hogy hű, de fasza gyerek vagyok. Csak úgy saját magamnak bebizonyítani, hogy a szülői segítség nélkül, amit mindig hiányoltam, illetve nem hiányoltam, hanem nem volt, hát úgy is viszem valamire, míg mások a szülői segítségükkel sem viszik semmire.”

Összegződnék az eddigiek, tetézve azzal, hogy Ede úgy látja, hogy valami kompenzációról van szó, miközben magának sem ismeri be, hogy bizonyítani akar szüleinek. Hogy ő, a „fekete bárány”, jobb, mint a „kis kedvenc” öccse, aki még a szülei segítségével sem tud a saját lábára állni, míg ő, Ede, anélkül is milyen sokra viszi.

Kapcsolatok

Ede tulajdonképpen egészen a betegség megjelenéséig nem képes valódi odafordulásra, az életében előforduló nők tulajdonképpen a felszínes, külsődleges jólét „kellékei”. Minden olyan élethelyzet jellemzésében, amelyben valamilyen konfliktus, nehézség ellenére sikerült megkapaszkodnia, megtalálnia a helyét, úgy ír le, azzal jellemez, hogy „csajozgatott, bulizott”. Ez a fajta reakció végigkíséri életét 14 éves korától egészen a betegség megjelenéséig. Ezzel ellensúlyozza a számkivetettség érzését, azt az érzést, hogy őt a szülei nem értik meg, nem törődnek vele.

A szöveget uralja az a törekvés, hogy a hangsúly a felszíni sikerre utaló dolgokra, a felszíni jókedvre, gondtalan életre kerüljön, míg a mélyben érződik a beilleszkedés konfliktusossága, a feltételezhető magányosság.

„Hát ott a víz volt a legvonzóbb, imádtam úszni, szaunázni, meg a lányok. Egy szép kis strandon ugye, egy húsz-, huszoneves kisportolt, lebarnult úszómester, hát azért az ugye könnyen pecázhatott ott a lányok között, és ez nekem nagyon imponált.”

A „lányok közötti pecázásban” sokadszorra jelenik meg a szövegben az, hogy a kapcsolatoknak nincs valódi értéke, nem igényli a valódi találkozást a partnerekkel. Emellett szól az is, hogy bár e „szabad hajós élet” során találkozik egy fiatalasszonnyal, akivel tartósabb kapcsolata alakult ki, a hajón való konfliktus valójában kapóra jön számára ahhoz, hogy ebből a kapcsolatból, vélhetően a kötődéstől való félelem miatt, kimeneküljön.

„Hát volt ott sok lánnyal kapcsolatom, de ezzel volt talán a legtartósabb. Terhes volt tőlem, gyerekem van tőle. Még emlékszem a nevére is, azt hiszem, Verának hívták a leányzót, hát olyan idős lehetett akkor, mint én, olyan húszévesforma. Tanítónő volt. És hát egy vonzó, kellemes teremtés. Hát sokáig voltunk együtt, R-ben, az egy eléggé nagy kikötőváros az Al-Dunán. De aztán én ugye hazakerültem, balhé volt a hajón, kiléptem onnan, azt soha az életbe nem kerültem oda vissza. Nem tudom mi lett volna, ha vissza kerülök. Ezt most így nehéz kitalálni... Az is lehet, hogy elveszem és ide hozom. Egy nagyon jól szituált, jómódú, intelligens, kulturált családból való lány volt, tehát el tudok sok mindent képzelni, hogy mi lett volna, ha oda visszakerülök többször még azután, de hát nem úgy történt.”

A „vonzó, kellemes teremtés” és a gyerek elhagyását láthatóan nem könnyű magának sem megmagyarázni, a kérdést, hogy a hajóról elkerülve miért nem próbált meg más mó-

don visszatérni hozzájuk, nem is meri magának föltenni. Talán mert részben fáj az a gondolat, hogy elhagyta őket, hogy szép lehetett volna, ha elhozza őket magával, vagy talán amiatt a rémület miatt, amelyet a függetlensége elvesztésének képc hordoz. A kötöttségtől való, nyíltan meg nem fogalmazott lélelem jelenik meg abban is, ahogy egy későbbi, magyarországi kapcsolatából „száll ki”.

„Volt nekem katonakoromban egy barátnőm. Aki ugye úgy 80-ban volt kb., hát és atól született egy fiam. Na most azt hiszem, hogy a gyerekeknek a... Szóval én mondtam a csajnak, hogy nem fogom elvenni feleségül, hát hordom neki havonta a tartásdíjat, amiben megállapodunk. És 6 hónapig vittem neki a pénzt, s akkor azt mondta, hogy írjam alá, hogy lemondok a gyerekről, mert ő férjhez megy valakihez, annak is szül egy gyereket, és hát így lesz mindenkinek a legjobb, és akkor ő a maga nevére veszi a gyereket, meg mit tudom én. Hát én írtam neki egy lemondó nyilatkozatot, és akkor attól kezdve megszakadt a kapcsolatom vele is, meg a gyerekekkel is. Hát nem, én nem foglalkoztam velük, ők se velem, és így jól megvoltunk.”

A történet – talán fájdalmissága, szégyene miatt – az élettörténet részeként nem, csak a szülőkkal való konfliktusos viszony alátámasztásaként merült fel, abban az összefüggésben, hogy haragszik a szülőkre, amiért felvették a kapcsolatot ezzel az unokájukkal, s erről még a ma már vállalt gyerekek – annak, aki vel kapcsolatban képessé vált arra, hogy apává legyen – is beszámoltak. A felháborodás mögött nyilván a történet miatt érzett büntudat, szégyen dominál, s az, hogy ez az epizód valójában nem illeszhető jól bele mai önképébe, melyet a gyerekeinek is mutatni szeretne.

Ugyanakkor annak következtében, hogy a szülők ezt az érzését semmibe veszik, ismét megjelenik a gyermekkori félreértettség, kizártság élménye. Ráadásul ez az érzés nyilván fokozza az elhagyott gyermekei miatt érzett büntudatát is, s az ezzel a büntudattal való megbirkózásra egyedül a szülők felé érzett haragot találja.

A kötődésre való képtelenség még a házassága kezdeti időszakára is jellemző.

„Hát ugye akkor szakadt meg a fürdősz pályafutásom, és akkor beleszagoltam kicsit ebbe a vállalkozói életbe. Elég jól kerestem, akkor még ment ugye ez a valutázás. Plusz még ugye a parkolóból is szedegettem a pénzt. Hát akkor lett terhes ugye az első évben a feleségem, aztán a második évben meg megszült, vagy valahogy így. Hát akkoriban én még nem igazán voltam a szó szoros értelmében házasember, akkor összevissza szedegettem ott fel a csajokat és elvittem ide-oda, meg volt egy kis yachtom, elmentem, napokig nem is jöttem haza. Még éretlenebb voltam az ilyen komolyabb dolgokra. Habzsoltam egy kicsit az életet. Nem igazán akartam így betörni, szóval a függetlenségemet könnyen odaadni. Ez még úgy folytatódott, ez az életmód az íjászi évek alatt is úgy nagyjából, aztán most az utóbbi 5-6 év – ami azt jelenti, hogy egy kicsit elmondhatom, hogy megállapodtam — Hát azt hiszem, hogy ez a betegségemnek is betudható, meg a foglalkozásomnak is.”

A kötődési képtelenséget mutató interjúrészletekben ugyanakkor még egy szál végigvonul. A „csajozás, pia, bunyó” egyfajta férfiasságnak is a szimbólumai. Ezt támasztja alá az is, ahogy az „íjász évekről” beszél.

„Kitaláltam egy új vállalkozásformát. Vettem egy lovat, és kitaláltam, hogy én, mint egy ősmagyar íjász beköltözök a gyulai várba, és ott próbálok, abból a témából valahogy anyagi erőt meríteni. Ehhez hozzá tartozik, hogy már sokkal régebb óta amatőr szinten foglalkoztam haditornával. Tehát voltak itt barátok, ismerősök, akikkel vívógattunk, meg nyilazgattunk, verekedtünk, meg különböző fellépéseken részt vettünk.

És én ezt próbáltam magasabb szintre emelni és ebből megélni. Tehát vettem páncélokot meg lovakat, meg nagyon sok felszerelést. Évek alatt gyűjtöttem össze. És nagyon jól éreztem magam fenn a várban, öt évig csináltam ezt, minden évben szebben és szebben és jobban és jobban.”

Az akkori életszakasz ideálja tehát a független harcos, akinek a lábai előtt hever a pénz, a nő. Ez a rendíthetetlen harcos ugyanakkor nem képes magát megvédeni a való világ támadásaival szemben.

„Annyira jól éreztem benne magam, hogy hát közben meg is feledkeztem arról, hogy egy kicsit a politikával is kellene foglalkozni. Mert nem elég az, hogy az ember jól csinálja a dolgát, és tisztességes, meg korrekt a kollegáival, meg mit tudom én, hanem azt is meg kell oldani, hogy ott hosszú távon nekem szerződéselem biztosítsa a helyemet stb., stb. A lényeg az hozzá, hogy nem voltam elég körültekintő ilyen szempontból, és úgymond kifúrtak onnan öt év után. Azóta egy másik csapat csinálja ott ugyanazt a mókát, amit én találtam ki oda lényegébe.”

Ebben a kudarcban azonban már talán a váltás jelenik meg, a feladása ennek a felszínes életélvezetnek. A kudarc és a betegség együtt szembesítik azzal, hogy valójában ez az életforma nem teszi lehetővé számára sem a saját magával, sem a másokkal való találkozást. A váltás, bár sok szinten az élete nehezebbé válik, lehetővé teszi számára a felelősségvállalást, a kötődést, másfajta élvezetek megélését.

„– Hát azt hiszem, hogy ez a betegségemnek is betudható, meg a foglalkozásomnak is. Tehát egyszerűen a túl nagy kalandozásra nincs időm, meg nincs energiám, ez két alapvető dolog. Én nyilván a virágpiacot járom le meg föl, meg úton vagyok, meg parkolászom, hát nem egy ideális helyzet a kalandozásra. Ugyanakkor ezt fönn a várban könnyedén meg tudtam csinálni, vagy a fürdősszakmában úgyszintén. Szóval ez működött, de mostanában, hogy így lestrapálom magam, kifárasztom magam gyakorlatilag a foglalkozásomból eredően, már nem is igénylem annyira, hogy most én elmenjek bulizni, csajozni, mit tudom én, diszkózni, szóval nem érdekel már ez. Hétfévente általában elmegyek a Tiszára egy jót evezni vagy fürödni, vagy... Vettem azt a szép vízparti telket, levittem a hajót, onnan leviszem, hát ott van közel a Tisza, és elmegyek egyet csónakázni, ez lesz az én kikapcsolódásom. Többre nem futja most. Esetleg elmegyek motorozni valahová a haverokkal, meglátogatok egy-két régi cimborát, megiszunk egy sört, dumálgatunk, azt kész, jövök vissza. Ennyire leadtam.”

Bár a változást a mai napig „leadásként” éli meg, a jelenlegi életről szóló beszámoló kidolgozottsága arra utal, hogy ezeket az örömeket, a szép vízparti telket, az evezést, fürdést, dumálgatást a barátokkal sokkal inkább meg tudja élni, mint a korábbi korszak felszínes örömeit.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk egy SM-tipológián és két SM-es beteggel készült narratív interjú elemzésén alapul. Mindkét történetben dominál az intimitásprobléma, a kötődésre való képtelenség. Mindkét történetben olyan emberrel találkoztunk, akit gyerekkorában nem szerettek „elég jó”⁷ szülőkként, s így nem tanulhatta meg a felnövekvés során az intimi-

tás örömét s létrehozásának képességét. Ede azonban „intő jelként” értelmezte betegségét, megtanult általa változtatni életén, és nem fogadta el a betegséget olyan veszélyforrásként, amelyre nem gyakorolhat hatást. Ennek révén oda is eljutott, hogy gyerekkori sérelmei ellenére képessé vált egészséges, intim kapcsolatokra. Edit viszont azáltal, hogy elmerül a betegségben és betegként teljesít, nem válik erre képessé. Neki a betegség felmentés marad, olyan felmentés, amely éppen azt engedi meg, hogy ne változtasson, legfeljebb csak annyiban, hogy a hétköznapi teljesítményeknek, köztük épp a családnak, a családi intimitásoknak az elvárásai alól kivonja magát.

JEGYZETEK

¹ Az itt következő esettanulmány OTKA-kutatások, illetve Vajda Júlia OTKA posztdoktori ösztöndíja részeként született.

² Vö. Fischer-Rosenthal, W. (2000): *Biographical work and biographical structuring in present-day societies*.

³ Ricoeur, Paul (1991): *Onself as Another*. Chicago–London, The Univ. of Chicago Press.

⁴ Jens Zinn is amellett érvel, hogy ez a módszer alkalmas arra, hogy a krónikus betegségeket egy olyan perspektívából értsük meg, amelyben a beteg viszonya betegségéhez alapvető szempontként jelenik meg. Zinn (2005): The biographical approach: A better way to understand behaviour in health and illness. *Health, Risk and Society*, March 2005, (7) 1, 1–9.

⁵ „–”-vel a szüneteket jelöljük. Egy-egy jel kb. negyed másodpercnyi szünetnek felel meg.

⁶ Marie-Louise von Franz: *Individuation in Fairy Tales*. Shambala Publications.

⁷ Vö. Bruno Bettelheim (1988): *A Good Enough Parent*. New York, Vintage Books. Magyarul: *Az elég jó szülő*. Cartaphilus, 2003.

A METAFORA TUDOMÁNYA

Kövecses Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.*

Budapest, Typotex, 2005. 280 o.

Kövecses Zoltán itthon is elismert nyelvész, ám egyike a kevés magyar szakembernek, aki a világban is ismert és számon tartott, mert területének, a kognitív nyelvészetnek úttörő művelője, az irányzatot megalapító George Lakoff tanítványa és hosszú időn át közvetlen munkatársa. Az utóbbi évtizedben Kövecsesnek számos könyve jelent meg angolul, ezt a kötetet is először angol nyelven adták ki az Oxford University Press gondozásában, 2002-ben.

A kötet az első korszerű és szisztematikus bevezetés a kognitív metaforaelméletbe a mi nyelvünkön, de hasonló vállalkozás más nyelveken is kevés van, ugyanis a tudományterület viszonylag új, és a rá vonatkozó irodalom még elsősorban a feltárással, az ismeretek rendezésével foglalkozik. Kövecses könyve igen világosan megfogalmazott és jól tagolt, tankönyvszerű, minden fejezet végén kitűnő összefoglalással, feladatgyűjteménnyel és a további tájékozódáshoz nyújtott irodalmi eligazítással.

Lakoff, majd később munkatársa, Mark Johnson figyelt fel arra, hogy a nyelvhasználatban a bonyolultabb jelentésekre implikáltan átvitt jelentéstartalom egyszerűbb, szemléletesebb jelenségekről nem csupán irodalmi eszköz, hanem a mindennapi kommunikáció és a gondolkodás szerves része. Az implikációt a jelenségre figyelő elme fel tudja oldani és kifejezni képes, így a nyelvi fordulatok érdekes belső összefüggéseket mutatnak, pl. a könyv példái szerint a gondolatok a rájuk vonatkozó eszmélődésben olyanok, mint az ételek (nehéz *megemészteni* valamilyen szöveget, sokat kell *rágódni* problémákon, szellemi *táplálék*, *falja* a könyveket stb.) vagy az elme törekeny tárgy (*összetört* a hír hallatán, darabokra *hullott szét*, óvatosan kell *bánni vele édesanyja halála óta stb.*), illetve a *pozitív dolgok* a metaforákban felfelé, előre, jobbra, míg a negatívok lefelé, balra, hátra irányulnak stb.

Kövecses bemutatásában a bonyolultabb jelentési céltartomány értelmezésére vonatkozik az egyszerűbb forrástartomány, és elemzése azokat a szabályokat igyekszik leírni, amelyek nyomán a metaforák keletkeznek és működnek. A legtöbb metafora fogalmi, de lehetséges más természetű, pl. képi metafora is. A forrást általában testi vagy mozgási élmények, szemléletes tárgyi dolgok, illetve műveletek adják, míg a céltartományok az élet komplex, összetett, rendszerint elvont dolgai, amelyeknek a metaforák többnyire a hasonlóság révén lényeges sajátosságait, tulajdonságait fejezik ki.

A szerző szerkezeti, ontológiai és orientációs metaforákat különít el, külön elemzi az irodalmi metaforákat (korábban a metaforát elsősorban az irodalmi kifejezőmód alakjá-

ban vizsgálták és értelmezték). Nagyon érdekes fejezet a kötetben, amely a metaforák tapasztalati alapjait fejt ki, a hasonlóság vagy a jellemző tulajdonság képzését és kiemelését. A forrásjelentés és a céltartományra vitt – általában képet implikáló – jelentés megfelelése mindig részleges, ezért is van, hogy egy-egy céltartományra gyakran sokféle forrásterületről vonatkoznak különféle jelentéseket, vagyis hasonlósági, ill. szerkezeti vonásokat tulajdonító metaforák.

Néhány metafora hatóköre nagyon széles, máskor egész rendszerek következtethetők ki a metaforák közötti jelentési rokonságviszonyokból, pl. a létezés nagy lánc elnevezésű rendszer az élővilág szembetűnő sajátosságait viszi át összetett dolgokra, külön rendszer, család a technikai, ill. mechanikai összefüggésrendszerek összefüggésanyaga, míg állandó jelentésforrás a mindennapi tapasztalás, az a képzetanyag, amely a test, a mozgás, az érzékelés a cselekvés világából adódik.

Izgalmas fejezet mutatja ki a kötetben a metonímiákban rejlő metaforákat, hiszen az alternatív megnevezés lényegében metaforikus mechanizmusokon át idézi fel a kívánt jelentést. Hasonlóan érdekes bemutatás igazolja a fogalmi metaforák univerzalitását, vagyis azt a körülményt, hogy minden nyelvben megtalálható a metaforizáció, ha vannak kulturális és területi különbségek is. A legkülönbözőbb nyelvekben kimutathatók például az azonoságok a boldogság és más érzelmek (például a düh) jellegzetes metaforizációiban. Általában metaforák rejlenek az idiomatikus kifejezésekben, ez pl. a metaforaelemzés egyik haszna, hogy a metaforikus tartalom megértése révén a nyelvtanításban az idiómák helyes használatára könnyebb megtanítani a nyelvtanulókat.

A metaforákról és a metonímiákról egy érdekes fejezet azt mutatja ki, hogyan érthető meg a nyelvészet számára a poliszémia és a grammatikai szerkezetalakulás, ill. hogyan közelíthető meg a történeti szemantika. A metaforák tanulmányozása arra mutat, hogy a jelentések rendszerében bonyolult összefüggés-hálózat működik, egyfajta köztes tér, amelyre a metaforizáció és a megértés mechanizmusai támaszkodnak. Ez a jelentésintegráció problémaköre.

Kövecses könyve kitűnő bevezetés e problémakörbe, amelyet ma különböző tudományágakban visznek tovább és alkalmaznak. Pl. a szerző is ír arról, hogy a metaforának három szintje van: szupraindividuális, egyéni és egyén alatti, az első a nyelvi konvenciók és a kultúra világa, a második az egyén kognitív műveleteire vonatkozik, míg az egyén alatti azt jelenti, hogy az érzelmi és idegrendszeri működések összekapcsolódása fogalmakkal, metaforákkal külön elemzési tartomány (pl. a neurolingvisztika, pszicholingvisztika területén).

A problémakörben rejlő távlatok igen nagyok. Az alkalmazásban, pl. az interperszonális kommunikációban a metaforaelemzés rejtett viszonystruktúrákat tárhat fel, a filozófiában, ill. a pszichológiai és a társadalomtudományi elméletalkotásban a metaforaelemzés kitágítja a konstruktivista (konstrukcionista) elemzés távlatait, hozzájárul az elméletkritikákhoz. A megközelítés ismeretelméleti jelentőségét az irányzatot megalapító két tudós, a nyelvész Lakoff és a filozófus Johnson *Philosophy in the Flesh* című, 1999-ben megjelent kötetében fejtette ki, amelyre Kövecses is gyakran hivatkozik.

A metaforák célzott kommunikációs használata mozgósító erejű, befolyásoló hatású lehet, ezt nem csak a marketingben és a politikai kommunikációban alkalmazzák, hanem a pszichoterápiában is.^{1, 2}

A téma megragadja az olvasó fantáziáját, magam részben a kontextus és kontextualizáció pragmatikai vetületei felé vittem tovább magamban, majd eltűnődtem, hogy milyen

hasznos kapcsolatok lehetnek a metaforák, metaforizáció és olyan kurrens témák között, mint a ma divatos „érzelmekek szociológiája” vagy a Foucault-féle fogalmi szubjektifikáció, nyelvi uralom és világképfőmálás stb. Nagyon érdekes lehet a könyvben csak megpendített történeti szemantika, pl. a könyv is említi a görög és a latin nyelv metaforacsaldjait, ezekben a test és annak a külvilági viszonylatai adják a jelentési forrástartományt, érdekes lenne követni, hogy ezek mennyire játszottak szerepet az európai kultúrkörben más elvont fogalmak metaforáinak generálásában. Érdekes lehet a civilizációs fejlődés hatása a forrástartományokra, hiszen pl. a technikai vívmányok kínálják a transzferálható analógiás összefüggéseket vagy működési mintákat (mint ezt a Typotex kiadásában nemrég megjelent érdekes, holland szerzőtől származó pszichológiatörténeti munka is mutatja,³ amely azt követi, hogy a memória tudományos elképzelései hogyan épültek rá egy-egy metaforára, amelyet mint analógiát a technikai fejlődés kínált, a leképezés, megjegyzés, rögzítés, előhívás stb. mozzanatán át). A történeti nyelvfejlődésben például érdekes metaforaelemzés tárgya lehetne a magyar nyelvújítás, amelyben a modern közigazgatás, termelés és civilizáció kifejezéseire a német szemantika metaforizációit (például a szóösszetételi szabályokon át) erőltették rá a magyar nyelvre (és amelynek hátrányos következményeit többen, például Karácsony Sándor is felvetették). Ilyen és hasonló kérdések sorjáznak a figyelmes olvasóban, és bizonyos, hogy ezeket érdemes átgondolni kognitív szemantikai szempontból.

Remélhetően Kövecses könyvének megjelenése felkelti az érdeklődést a kognitív nyelvészet iránt és a humán tudományokban nálunk is aktuálissá és ismertté teszi a megközelítést, mert az említett új fejlemények, alkalmazások sajnos nálunk alig tükröződnek vissza a megfelelő tudományágakban. A könyvben a szerző külön sorolja fel a tárgykör magyar nyelvű irodalmát, ez sajnos nagyon szegényes, alig tucatnyi – főleg nyelvészeti, stilisztikai, illetve perifériás kiadványban megjelent – közlemény teszi ki a listát. Kövecses azután szinte hiánytalanul megadja a nemzetközi alapirodalmat, így a további tájékozódásnak, különösen ma, az Internet korszakában, nincs akadálya. Reméljük, a könyv nagy hatást gyakorol majd a nyelvvel foglalkozó szakemberekre és diszciplínákra.

Buda Béla dr.

JEGYZETEK

¹ Cox, Murray – Theilgaard, Alice (1987): *Mutative Methors in Psychoterapy. The Aeolian Mode*. London, Tavistock.

² Zeig, Jeffrey K.– Gilligan, Stephen G. (eds.) (1990): *Brief Therapy. Myths, Methods, and Metaphors*. New York, Brunner/Mazel.

³ Douwe Draaisma (2002): *Metafóramasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Budapest, Typotex.

EGY NEM KÖNNYŰ OLVASMÁNY A KOMMUNIKÁCIÓRÓL

James A. Anderson: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai.*

Budapest, Typotex, 2005. 294 o.

A kommunikáció tág értelemben vett problémaköre a 80-as évektől világszerte, de leginkább az angol nyelvterületen külön oktatási szaktárgy, és mind gyakrabban diszciplína is, amely önállóan szakembereket képez. Az összefoglaló név általában a kommunikációelmélet, amely denominatív is és különféle sűrített jelentésekkel is bír, vagyis általánosságban megjelöli a tárgyat, vagy azt különbözőképpen specifikálja is (vagyis például tömegkommunikációs, illetve médiakutatási hangsúlyú, vagy pszichológiai, illetve társaslélektani jellegű, például a személyközi kommunikációval foglalkozó tematikát ígér). Így a kommunikációelmélet mára már annyira intézményesedett, hogy mind több szakember vizsgálja, mit is jelent igazában, mit tartalmaz, melyek a tudományelméleti sajátosságai. Egyfajta ilyen szintéziskísérlet, Em Griffin könyve magyarul is megjelent (*Bevezetés a kommunikációelméletbe.* Budapest, Harmat, 2001 – eredeti címe: *A First Look at Communication Theory.* 2000. 5. kiadás). Most nyelvünkön is olvasható a másik ilyen próbálkozás, Anderson műve. Ez a könyv eredetileg 1996-ban jelent meg, láthatóan Griffin könyve is hatást gyakorolt rá (Griffin első három kiadásának évszámai: 1991, 1994, 1997). Griffin neve szerepel is a köszönetnyilvánítások sorában, mint akivel a szerző konzultált. Ám míg Griffin elsősorban színesen és érdekesen próbálta bemutatni a sokféle kommunikációelméletet, és igyekezett őket egymással kapcsolatba állítani, Anderson valamiféle belső rendszert keres köztük, az ismeretelmélet alapján, de nem is igyekszik meghatározni, hogy milyen elméleteket tart kommunikációelméletnek. Csak egy helyen, a 9. fejezetben sorol fel 18 olyan elméleti pozíciót, amelyet 7 amerikai áttekintő, kézikönyvszerű publikáció elemzése nyomán három vagy több szerző egyaránt említ (a hét könyv több kiadást megélt, és szétében használatos az oktatásban, köztük van Griffin kötete is, de olyan könyvek is, mint McQuail ismert tömegkommunikációelméleti monográfiája, Jablin és munkatársai szervezeti kommunikációról szóló kézikönyve).

Anderson többé-kevésbé ismertnek tételezi a kommunikációelmélet irodalmát, erre nagyon sokszor csak utal. A tudományelméleti, illetve ismeretelméleti megközelítés a könyvet nagyon elvonttá, nehezen érthető teszi. Ennek érzékeltetésére álljon itt két idézet.

Egyik a 207. oldalról való, olyan fejezetből, amelynek címe „Az elkötelezettség megbízhatósága: referencialitás és reprezentáció”. A fejezet első bekezdése:

„A kultúraelemző és a résztvevő megfigyelő kéz a kézben ölelik át impliciten az elkötelezettség megbízhatóságát. Ez az átölelés lehet az empirikus számára az első és az utolsó

követelmény ahhoz, hogy a hermeneutikai empirizmus ernyője alatt maradjon. Ha vesszük a fáradságot egy adott szintre való belépésre azért, hogy feltárjuk a helybeliek ismereteit, vagy ha a hétköznapi kultúra szoros olvasására vállalkozunk, hogy feltárjuk ideológiai hátterét, mindez csak akkor igazolható, ha egyiknek a jelei sem lebegők a barthesi értelemben (Eagleton, 1990). A cselekvés és az életvilág szövegeinek valamilyen autoritatív módon utalniuk kell arra, mit feltárni szándékozunk.”

A másik a 231. oldalról való, egy fejezet kiemelt nyitóbekezdése, kurzív szedéssel, tehát mintegy mottó:

„Az elméletnek rendelkeznie kell magyarázatának egy tárgyával, egy magyarázatformával, egy módszerrel az evidenciának az állítással, a megvalósítás körén belüli jellegzetes magyarázatokkal való összekapcsolására, és az érték egy következményével. Bármely elmélet alapvető elemzése ezek felé a célok felé igyekszik. Egy ilyen elemzés azzal az egyszerű, átfogó kérdéssel foglalkozik: »Mit kell igaznak hinnem ahhoz, hogy ennek az elméletnek megfelelően élhessem egy kutató életét?«”

A két szövegrész azt hivatott illusztrálni, hogy a szöveg nem csupán a szakkifejezések elvontsága (és sajátos – ismeretelméletből származó – merítése) miatt érthető nehezen, hanem a könnyen lefordítható kifejezések magas absztrakciós szintje miatt is.

Ez az illusztrációs mód természetesen veszélyes, mert könnyen lehet igazságtalan, hiszen a könyv végéről emeltük ki őket, és lehetséges, hogy az előző 200 oldalon meghatározásuk már olyan világossá vált, és annyiféle összefüggésben használta őket a szöveg, hogy a hozzájuk eljutó olvasónak már könnyen érthető.

Ám sajnos nem így van. A recenzens a második figyelmes olvasáson van túl, és gyürkőzik a harmadiknak, amely remélhetően sok részt világosabbá tesz. De az idézetek azt is sejtetik, hogy a fordítás sem áll a helyzet magaslatán.

Röviden és summásan: a didaktikus szándékból a tanulók és kutatók dolgát megkönnyíteni hivatott könyv (mint a szerző állítja) messze nem optimálisan megírt és szerkesztett munka, és sajnos a fordítás sikerületlen, sokszor félrevezető.

Talán kezdjük a fordítással. A magyarítás egy sor komoly hibát is tartalmaz. Például a 6. fejezetben („A gyakorlati érv jellege” a cím) „A tudástermelés gyakorlati kérdései” című alfejezetben (amely a 172. oldalon kezdődik) szóba kerül a publikációk ellenőrzése. A szöveg itt szemlézésről beszél, és csak figyelmes olvasásra tűnik ki, hogy amiről szó van, azt magyarul lektorálásnak nevezik. A szemlézés ma mást jelent, egyfajta válogató, sűrítő bemutatást, ismertetést. A tévedés nyilván a *review* szó fordításából ered, hiszen *reviewing* a lektorálás kifejezése is az angolban. Ám a lektorálás éppen ismeretelméleti szempontból nagyon fontos, hiszen ez még a kemény társadalomtudományi publikációs gyakorlatba is erőteljes szubjektív elemeket visz, hát még a társadalomtudományok „puhább” kritériumrendszerébe. A fordítás tehát az olvasót külön próbatétel elé állítja, egyfajta „hermeneutikus” (a könyvben gyakran említett jelzőt használva) tevékenységre, ha úgy tetszik, dekonstrukcióra kényszeríti.

A 163. oldalon talán elírás az „Alapok: a kritikai elemzése” cím, de minden jel szerint tudatos fordítás a 9. fejezet címe: „Kommunikációelméleti elemzés”, noha itt fogadást érdemes kockáztatni, hogy a helyes fordításban a *kommunikációelmélet elemzése* lenne a jó cím, hiszen itt van szó a 18 elméletről, amelyet a szerző a hét, leginkább autentikusnak tekinthető monográfia nyomán kiválasztott. A kommunikációelméleti elemzés azt jelentené, hogy a kommunikációelmélet alapján elemzünk valamit.

A 18 kiválasztott elmélet (9.1 táblázat, 234–235. o.) megnevezése után megtaláljuk az angol neveket is, ez sokban segít, hiszen a szó szerinti fordítás nem teszi lehetővé a biztos azonosítást még a szakértők számára sem. Igen sajnálatos, hogy a fordító az angol eredeti megadását a szöveg túlnyomó részében elmulasztja, így sok minden nem igazán érthető. Nehéz például beazonosítani, mit fordított a szerző a 19. oldalon *háttérelv*nek és *orozás*nak. Helyenként – mint a 18 elmélet nevének fordítása során – a fordító szükségét érzi az angol kifejezés zárójeles közlésének is, például a 19. oldalon a kritikai kultúrakutatás kifejezés után zárójelben *cultural studies* olvasható, ez viszont az olvasóban kétséget kelt (kivált a másodszor olvasóban, hiszen a későbbiekben a kritikai elmélet, a kritikai elemzés stb. annyiszor előfordul, hogy valószínűsíthető, hogy az eredetiben a *critical* jelző megtalálható). Egy helyen – 69. oldal – tudományos közlemények címeinek fordítása mellett látható, hogy a bizonytalanság miatt adta meg a fordító az eredeti címeket is, és „richtig” fordítói tévedést mutat a második cím: *OäPerceived Attributions of Gender-Differentiated Characters by Adult Males*”, ezt a következő fordításban olvashatjuk: „Nemi megkülönböztető jellegek észlelt tulajdonításai felnőtt férfiaknál”. Itt nyilvánvaló – filmelemzésekről lévén szó, mint a szövegkörnyezetből kitűnik –, hogy a helyes fordítás valami ilyesmi lehetne: a nem szerint megkülönböztetett karaktertulajdonítás, ahogy azt felnőtt férfiak észlelik.

Számos hasonló példát lehetne említeni a szövegből, de távolról sem az a cél, hogy most a fordítót elmarasztaljuk. Inkább arra szeretnénk rámutatni, hogy rendkívül nehéz dolga volt, nyilván nem szűkebben vett szakemberként fogott a fordításba (például valószínűleg nem ismerte a tudományos folyóiratközlés lektorálási rendszerét), de nem is kapott ún. kontrollszerkesztői, illetve nyelvi ellenőrző segítséget (itt már illik *sensu stricto* szakembert segítségül hívni), de ezenkívül nagyon nehéz szöveg is jutott osztályrészéül. A kommunikációelmélet ugyanis nagyon fiatal szakág, kifejezései a hetvenes–nyolcvanas években keletkeztek, kulcsfogalmai sűrített és specifikus, kontextuális jelentéssel bírnak, szinte neologizmák, ezért van, hogy itt is, mint több más gyorsan fejlődő tudományterületen a szakemberek mindig szükségét érzik a magyar szövegekben is megadni az eredeti angol kifejezéseket, még ha azok nagyon banálisnak, egyértelműnek – és a kritikus kívülálló számára e gyakorlat egyfajta sznobizmusnak is – tűnik, mert érzi, hogy e nélkül a koncepció nem helyezhető el megfelelően a kellő összefüggésekbe, esetleg nem is érthető.

A megértést külön nehezíti, hogy a magyar olvasórol, még ha kommunikációs szakembernek is mondható, nem tétélezhető fel mindaz az előismeret, ami Amerikában a kommunikációt tanulók számára (még ha ez főiskolai – college – szinten is folyik) adottnak vehető. A szerző ugyanis úgy próbált rendet vágni a kommunikációs elméletek, megközelítésmódok szövevényébe, hogy tisztán az ismeretelméletből és a tudományfilozófiából (egyes helyeken a tudományszociológiából) indult ki. Közben tisztázatlan alapkérdés, hányféle tudományból, diszciplínából, tudományterületről és alkalmazási szférából tevődik össze mindaz, amelyet ma egyfajta általános jelölő – denominatív – módon kommunikációelméletnek nevezünk. Ez nem csupán nálunk probléma. A szerző láthatóan megelégszik a pszichológiai, szociológiai és kulturális antropológiai gyökerek (hallgatóságos, de az utalásokból kikövetkeztethető) feltevésével (például az említett második idézet nyilván az antropológiai terepkutatásra – *field work* – utal). Pedig ez távolról sem ilyen egyszerű, igaz, talán ilyen általános elemzési perspektívában az összetevők kevésbé érdekesek, és a kritikai megközelítésen belül terjedelmében igen nagy a feminista kommunikációelemzés, amelyről itt nincs szó (csak ritka említésként), akkora irodalommal, és olyan – a könyv ter-

minológiáját kölcsönözve: historikus és korabeli (*contemporary*) társadalmi befolyással –, mint „ide Lacháza”...

Nem jó a kötet eredeti szerkesztése sem, és ezen valószínűleg csak rontott a magyar szerkesztés. A fejezeteken belül az alcímek nem tükrözik eléggé az elvontsági szinteket, ezek hierarchiáját. A figyelmes olvasónak gyakran vissza kell mennie a már elolvasott címekre, hogy az összefüggéseket rekonstruálni tudja, vagy hogy ezeken eltűnjön (mert a rekonstrukció nem mindig sikerül). Ilyen elvontságú szövegekben lehet segítség az olvasónak a szoros decimális rend, ha azt a szerző (és a szerkesztés) valóban következetesen megvalósítja.

Tehát az olvasó olyan szöveggel találkozik a könyvben, amely igencsak megdolgoztatja, megterheli.

De a munka megéri a fáradságot.

A strukturálás, fogalmazás, fordítás gondjainak részletezése éppen azért érdemel szót, mert értékes, kitűnő munkáról van szó, amely nagyon sokat adhat annak az olvasónak – kivált olyan kommunikációs szakembernek, aki oktat és/vagy kutat –, aki megküzd vele. A magyar kiadás fontos fegyvertény a hazai kommunikációelmélet és kommunikációs szakember-képzés fejlődésében, mert várhatóan egyre több olyan olvasó veszi kézbe, aki már rendelkezik a megfelelő ismereti háttérrel, és akinek reveláció lehet, ha megérti azokat a rendezőelveket, taxohomikus és módszertani szempontokat, amelyeket a szerző itt – még az amerikai tudományos szcénában is kreatívan és úttörő módon – kidolgozott.

A szerző ugyanis abból indul ki, hogy a 20. század végére a hagyományos tudományelmélet meglehetősen összezavarodott, az uralkodó empirizmus, illetve logikai pozitivizmus mind több kritika tárgya lett, sőt, mint említi, démonizálódott, közellenséggé vált, és különböző alternatív megközelítések „hangos kórusa” (mint írja) ma szinte elfojt. Érdemes őt idézni (13. o.).

„E könyv egy olyan utazásról számol be, amely annak az episztemikus egységnek a szétesése kényszerített ránk, amely szinte valamennyi tudományos munkát meghatározott még néhány évtizeddel ezelőtt is. Akkor, mint ahogyan nosztalgikus körökben még ma is, az uralkodó intellektuális érdekek a férfias empirizmusban és a kemény racionalizmusban lelték otthonra. A dolgokat materiális, redukcionista tudás segítségével igyekeztünk megközelíteni, meghódítani és irányítani. Ez a mondat alapú és propozicionális tudás a jó módszerek és a józan ész szükséges és nagyrészt megkérdőjelezetlen következményeként alakult ki.

A másféle hangok, amelyeket akkoriban elnyomtak, de nem némítottak el, most félreért-hetetlen kórusra egyesültek. Mindenkinél feltűnne, ha ma egy kolléga nem lenne jártas legalább valamiben abból a választékból, amit a kuhni tudományos forradalom, a foucault-i archeológia, a derridai dekonstrukció, a lacani vágy, a bahtyini dialogicitás, a pierce-i szemiotika, a német hermeneutika és a feminista elmélet kínál századfordulós sóvárgásnak – melyek mindegyike a tudás társadalmi konstrukciójának valamilyen formájára hívja fel a figyelmünket.”

A szerző tehát a modern és posztmodern elméletek sokaságát próbálja integrálni és rendezni az ismeretelmélet alapján. Alap kategóriái: Ontológia (ebben három kérdés: milyen a jelenségvilág természete, mi módon kapcsolódunk hozzá, milyen az egyén természete e világban belül?); Episztemológia (milyen jellegű az igazolt érv, mi a viszony az elmélet és a módszer között?); Praxeológia (hogyan hozzuk létre az ismeretet, mi a gyakorlati érv alkalmazása?) és Axiológia (mit ér az egész, mi a tudományos munka társadalmi megjelenése?).

A szerző e kérdésekre akar újszerű válaszokat adni. Felhívja a figyelmet, hogy nem tud végleges válaszokat biztosítani, az olvasónak magának kell továbbgondolnia az elemzéseket (láthatóan tehát maga is tisztában van bizonytalanságaival), és el kell térni a „normalizált” tudományos álláspontoktól (ismét egyfajta „neologizma”, amely lefordíthatatlan, a tankönyvekben rögzített, „standardizált” tudományos ismeretekről van szó).

A könyv fejezetei a szerző által felvetett ismeretelméleti alapkérdésekre adott magyarázatformákat csoportosítják. Mindezekben belül külön kategóriákat képeznek az előfeltevések, amelyek a valóságra, a megfigyelt, illetve értelmezett és a vizsgáló közötti viszonyra, illetve az értelmező egyén belső információfeldolgozási folyamataira, annak ún. elköteleződéseire, vagyis irányzati kiindulópontjaira és elemzési, illetve interpretációs módjaira vonatkoznak. A szerző mindenütt foglalkozik az ideologikus vonatkozásokkal, a mai kommunikációelméletek egy része ugyanis az értelmezésmódok társadalmi funkciói, céljai, eredményei szerint osztályozzák és értéklik a jelenségeket, illetve a magyarázatok geneziséit, amelyek azokat kiemelik, megvilágítják, minősítik, gyakran létezővé teszik. Nagyon érdekes az említett szempontok közül tehát a praxeológiai, illetve az axiológiai közéletés, amely sok, egészen modern elméleti felfogás felé vezet.

A szerző végig nagyon elvont marad, és csak izolált, és akkor nagyon konkrét utalásokkal hivatkozik létező irányzatokra (mint például a már említett közleménycímmel, amelyek – mint a konkrét módon idézett dolgok mindegyike – a szerző saját területére, a médiakutatásra vonatkozik), általában csak nagyon általános orientációs támpontokat ad. Az angol nyelvű szakirodalmat követő olvasó ezekből sokat megért, de nem mindent (mint ezt a harmadik olvasásnak készülődő recenzens is kénytelen bevallani).

A szerző rendezőelvei ugyanakkor eredetiek és nagyon távlatosak. Néhány fejezet különlegesen izgalmas és inspiratív. Így például a 3. fejezet, amelynek címe: „Fenomenális világgal való elkötelezettségünk módja.” A cím majd a könyv újabb kiadásában szintén átértelmezésre szorul, a fenomenológiai szempont ugyanis az irányzati orientációk közül talán a leggyengébb a könyvben, itt a jelző tehát alig jelent többet, mint az észlelt, átélt és létezőként, jelenségként tekintett világhoz tartozó megjelölése, de különösen az elkötelezettség kifejezés sűrített jelentése miatt. Mint a kötet végén található – éppen a kulcsfogalmak szempontjából gyakran hiányos – glosszárium tanúsága szerint bizonyosra vehető, itt az engagement fogalom szerep, és ezt nagyon kiterjesztett és sok új implikációval, illetve konnotációval ellátott módon használja a szerző. Mindenesetre a fejezet arról szól, hogy a kutató a valóságról és azzal a saját megfigyelői, értelmezői kapcsolatairól kialakított elkötelezett előfeltevései nyomán milyen alappozíciókat vesz fel a tudományos munkában.

Itt a szerző igen ötletes, valóban „heurisztikus” (vagyis nem világos, elrejtett dolgok megtalálásához vezető utat járó, illetve azt megjelölő) kategóriarendszert ad, és ezt jó táblázatokban mutatja be (76–77. o.). Ez a fejezet minden szakember fantáziáját megmozgathatja, aki csak érdeklődik a tágabb elméleti perspektívák iránt.

A kötetnek sok más, hasonló értékét lehetne felsorolni. Különlegesen érdekes, mint említettük, a praxeológia – pragmatikus – és az értékelvű szempont, vagyis a gyakorlati felhasználás és a társadalmi hasznosság elve. Nagyon sok az elemzésben – szinte mondhatnánk természetesen – a nagyon nehezen megfejthető szempont. Az olvasónak figyelnie kell, hogy „Az állítás lehetővé tétele” című alfejezetben pontosan értse, mit jelent az autoritás, a jelentőség és a hangvétel, vagyis realizálja, hogy a mintegy időtlen elméleti síkról most át kell térni a jelenkori diszciplináris viszonyokra, vagyis arról kezd szó lenni, mitől tudja elfogadtatni az ismeretközli a maga illetékességét, szaktekintélyét, mi adja a köz-

lemény, illetve az állítás relevanciáját, vagy mi jellemzi a látásmódot, a szemléletet. A glosszáriumból kivehető, hogy a hangvétel itt a *voice* angol szó fordítása, ez nyilván szótárilag korrekt, illetve elfogadható, de nem fejezi ki mindazt, amit a szerző, illetve a „főárami” kommunikációs irodalomban (például a szerző által szerkesztett *Journal of Communication*ban, amely a tárgykör alapvető folyóirata) a *voice* szó sajátos, kommunikációelméleti jelentésébe sűrít. Ez ugyanis (habár a recenzens nem tekinti magát autentikusnak – vagy a könyv szótára szerint: autoritatívnak – a megfajlásban) olyasmit jelenthet, mint a mai kulturális antropológiai szakirodalomban a „lencse” – *lens* – jelentése, amely talán világosabb a jelzős szerkezetben, mint kulturális lencse, mint látásmód, mint szemléleti keret, konstrukciós forma, csak itt inkább mint kifejezési forma, mint fogalmazásmód, mint jellegzetes diszkurzív stílus használható.

Summa summárum (és itt fájdalmasan kell említeni, hogy a fejezetek végén is, de a részfejezetekben is vannak „összegezés” címmel elkülönített részek, amelyekről nem lehet tudni, hogy itt a *summary* kifejezést fordították vagy a *conclusion*ot, esetleg más fogalmat így, de mindenesetre inkább bonyolítják, mint valójában összegezik a mondanivalót, azonkívül kérdőjeleket hagynak, hogy mikor, miért bukkannak fel, míg másutt jól sűríthető szöveg egységek után miért nem találjuk meg őket): a kötet érdekes és értékes; ritka tudományfejlődési esemény, hogy a kutatások, illetve az irodalom élvonalában lezajló összetett szintézis viszonylag gyorsan megjelenik magyarul, mikor még a terminológia a mi nyelvünkön kiforratlan, és mikor még a gyakorlati alkalmazók alkotják a tudományos közösség nagyobb részét a szakterületen, de remélhetően ez előrelendíti, katalizálja az elméletalkotási érdeklődést és a tágabb teoretikus tájékozódás igényét is.

Buda Béla dr.

KÉZIKÖNYV A DIGITÁLIS TELEVÍZIÓZÁS MŰSZAKI MEGOLDÁSAIRÓL

Walter Fisher: *A digitális műsorszórás alapjai.*
Gyakorlati útmutató mérnökök számára.
Budapest, ORTT AKTI, 2005.

A XXI. század kommunikációjával foglalkozók számára elkerülhetetlen, hogy ne találkozzanak a digitális televíziózás témakörével és ezen belül is annak műszaki alapjaival. Az elmúlt, lassan már közel egy évtized alatt ez a találkozás, pontosabban az idevonatkozó tudnivalókkal való megismerkedés csak nagyon rögzös úton történhetett. Akik nem voltak olyan szerencsés helyzetben, hogy valamely, a területre specializálódott cég alkalmazottjaként, a terület vezető szakértői által tartott belső tanfolyamokon és szemináriumokon szerezhettek bevezetést ebbe a bonyolult és nagyon gyorsan fejlődő szakterületbe, azoknak nem maradt más választásuk, mint a digitális televíziózás alapjait lefektető szabványok tanulmányozása. Ez az út azonban nagyon nehéz, nagy kitartást és türelmet igényel. Kb. kéttucatnyira tehető azoknak a szabványoknak a száma, amelyek a digitális televíziózás technikai alapjait írják le, és ez jócskán több mint ezer oldal olvasni- és tanulmányoznivalót jelent. A legtöbb, a terület iránt komolyabb érdeklődést tanúsító szakembernek azonban sem ideje, sem kitérője – és esetleg speciális felkészültsége – sincs arra, hogy ezt a nagy mennyiségű szakanyagot át tanulmányozza, megértse és feldolgozza. Nem is szólva arról, hogy ezek a szabványok nem nyilvános publikáció formájában férhetők hozzá, hanem csak külön regisztráció után, speciális formába tölthetők le az interneten.

Egy új szakterület kialakulásakor el kell telnie egy időnek ahhoz, hogy megszülessenek azok az átfogó, összefoglaló, bevezető jellegű művek, amelyek magukra vállalják egy szakterület bemutatását egy elfogadható méretű kézikönyv keretein belül. Ilyen könyvként forgathatjuk Walter Fisher munkáját, amely *A digitális műsorszórás alapjai* címmel most magyarul is megjelent az ORTT Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet kiadásában.

Walter Fisher szerencsés ember, mert, mondhatjuk talán, sorsa, életútja felkészítette arra, hogy egy hirtelen felbukkanó szakterület szaktekintélye váljon belőle. Egyetemi indíttatása, érdeklődési köre, professzorai útmutatása és segítő tanácsai nyomán 1983-ban készítette diplomamunkáját, és ennek nyomán került kapcsolatba a méltán világhírű Rhode Schwarz céggel, majd ennek alkalmazottja lett. A mérés technikában a világszék között számon tartott cég fejlesztőmérnökeként dolgozott 1999-ig, és már ez idő alatt kifejeződött vonzalma az oktatás, a felhalmozott tapasztalatok átadása iránt. Ezt a vonzalmát annyira sikerült tökéletesítenie, hogy az ezt követő 4-5 évben beutazta a világot, és számtalan szak-

szemináriumot tartott a digitális televíziózás iránt érdeklődő szakembereknek. Ennek az előadói munkának az eredményeként állt elő az az írott anyag, aminek átdolgozása nyomán jött létre a szóban forgó kötet.

A kötetet a szerző és a kiadó is elsősorban mérnök olvasók számára ajánlja, olyan mérnökök számára, akik valamilyen indíttatásból meg szeretnének ismerkedni a digitális televízió műszaki alapjaival. A könyv azonban ennél sokoldalúbb, csak egy, bár kétségkívül legjelentősebb része a digitális tévé technikai alapjainak a bemutatása. Találhatók benne olyan általános érdeklődésre számot tartó fejezetek, illetve gondolatmenetek is, amelyekkel a tágabb olvasóközönség is haszonnal ismerkedhet meg, olyanok, akiket érdekel a digitális alapokra helyeződő műsorszórás jövője, a technikai lehetőségekből kibomló, kibontakozó fejlődés körvonalai.

A DVB, a digitális televízió alapvetően az európai mérnöki-fejlesztői gondolkodásból nőtt ki. Jelenleg, 2006 elején a világban a legelterjedtebb ez az európai változat, de Amerikában, Japánban és újabban Kínában is kidolgozták a saját rendszerüket, már csak presztízs-okokból is. Walter Fisher ezeknek a rendszereknek is szán néhány fejezetet, és elvégzi az összehasonlításokat is, ezekből kitűnik, hogy gyakran csak nagyon csekély módosításokban különböznek ezek a "nemzeti" rendszerek az európai mintától. Szerencsére a mai hardvergyártás, chiptechnológia számára nem okoz gondot, hogy egyetlen lapkán megvalósítható legyen a különféle, esetenként csak apró eltéréseket tartalmazó vevő-, dekódoló, illetve feldolgozórendszer. Néha még ennyi sem kell, elég a működtető szoftvert lecserélni vagy a megfelelő részét használni ahhoz, hogy a különböző környezetre kidolgozott rendszerek kompatibilisek legyenek. Nem így áll a helyzet a különböző típusú adatszállítási közegekre kidolgozott rendszerekkel, így a DVB-S műholdas sugárzásra kidolgozott rendszerrel, a DVB-C kábeles továbbításra szánt rendszerrel és a földi, tévéadókkal kisugárzott műsorokhoz kidolgozott DVB-T rendszerekkel, valamint a legutóbbi időben feltűnt mobil eszközökre (telefonokra, PDA-ra és tabletekre) szánt DVB-H változatokkal. Ezek mind különálló hardvertámogatást igényelnek egy-egy nagy integráltságú chip formájában. Ezzel a vevőkészülék nagy része készen áll, kell egy hangoló egység, valamint egy mikrokontroller, amely megteremti a használatnak szánt eszközök (például a távvezérlő, a billentyűzet, az egér) és a belső részegységek közötti vezérlési feladatokat, és kell egy alapvetően számítógép-alapú megjelenítő, display vagy mobiltelefon-kijelző, ugyancsak számítógépes technikából vett hangrész.

Aki azt gondolná, hogy Walter Fisher könyvében a fentihez hasonló leegyszerűsítéssel találkozunk, az nagyot téved. Ez a könyv a részletek bemutatásával és a kicsiny különbségek aprólékos tárgyalásával tűnik ki. Márpedig a digitális tévézés műszaki területei között ugyancsak akadnak részletgazdag megoldások. Akik a számítógépes hálózati technika világa felől közelednek, azoknak ismerősek lesznek a könyv főleg első, nagyobb felét kitevő témakörrel, az álló- és mozgóképek tömörítésével foglalkozó részek, az MPEG tömörítéstechnológiák és változatok bemutatása, a kép- és a hangtömörítés, a teletext megoldása. A DVB azonban több, mint az alapjait képező tömörítési eljárások. Ezek a többletretek azonban szintén a számítógép-hálózatok világában jól ismert csomagstruktúrákban vannak kidolgozva, aki ezekkel ismerős, itt is aránylag gyorsan kiigazodhat. Vannak természetesen újdonságok, újszerű megoldások, amilyenek például a televízióműsorokat kísérő információk kezeléséhez, az egyetlen csatornán sugárzott különféle típusú információk időzítéseihez, szétválogatásához szükségesek. Ami szokatlan lehet, és ezt a szerző többször is hangsúlyozza, azok a nagy sebességek, a széles közönség számára hozzáférhető inter-

neteléshez képest nagyságrendekkel nagyobb adatátviteli sebességek, a stúdiókban 270 Mbit/sec, a műholdas műsorsugárzásban 56 Mbit/sec sebességek, míg a széles sávú internetelésben meg kell elégedni az 1-2 Mbit/sec sebességekkel, és ezek sem garantálhatók a tágabb hálózati környezetben, hanem csak bizonyos, körülhatárolt hálózati részekben.

Mint minden új szakterület, a digitális tévé is megköveteli a szükséges szakkifejezések meghatározását, kifejtését és elsajátítását. Egy sor rövidítés is társul ehhez, ami nehezíti teszi a szövegek olvasását addig, amíg nem szereztünk gyakorlatot a bevezetett terminusok és rövidítések megértésében és használatában. Ebbe a helyzetbe már alighanem bele kell törődnünk, először a számítógépekkel, majd az internettel, azon belül is a webbel, majd a mobil telefóniával, és talán nem utolsósorban a digitális tévétechnikával is egy sor új szakkifejezés zúdul ránk, ezekből tucatszám lesz olyan is, amelyik a köznap beszédbe kerülve széles közönség számára lesz ismerős, a napi nyelvhasználat, a beszélgetések, a kommunikáció részévé válva.

Láthatólag a szerző kedves tématerülete a tévéjelek modulációja és demodulációja. Ez az a terület, ahol a kutatói hajlamokkal rendelkező mérnökök a problémák és a megoldandó gyakorlati feladatok és mérések gazdag területével találják szembe magukat. A kötetben tárgyalásra kerül a moduláció elmélete, majd a műholdas és a földi sugárzás céljaira kidolgozott modulációs módok bemutatása, végül ugyancsak részletes és hasznos oldalakat találunk erről a témáról a mérésekkel foglalkozó fejezetben is.

A könyv jelentős és súlyos része a digitális tévézés műszaki gyakorlatában nélkülözhetetlen mérés technikával foglalkozik. Ezek a fejezetek nem az általános tájékozódás céljából a könyvet kézbe vevő és forgató olvasó számára készültek, de a földi sugárzású digitális tévézés elterjedéséhez egyre inkább szükségesek lesznek olyan szakemberek, akik értő módon kezelik, tervezik és építik fel ezeket a rendszereket. Számukra hasznos eligazításokat és gyakorlati megoldásokat kínál a könyvnek ez a része. A szerző a legjobb forrás ezen a területen, hiszen "anyacége", a Rohde Schwarz azon kevés vállalkozás egyike, amelyik ezen a területen élvonalbeli műszereket állít elő. Ezek közül néhányat a könyv részletesen is bemutat.

Érdekes kérdéskört jelent a digitálistelevízió-vétel mozgó körülmények között, vagyis pl. vonaton, autóban, autóbuszon. A DVB-T rendszert eredetileg nem tervezték mozgó vételre, de ez a technika teljesíti legjobban azokat a feltételeket, amelyet a mozgó vevőkészülék vagy vételi szituáció igényel. "Borotvaélen táncolás" – ez a szólas többször is előkerül a könyvben. Több példa kapcsán is ezzel a fordulattal lehet a legjobban jellemezni azokat a végsőig kiélezett technikai megoldásokat, amelyek a digitális tévé technikát jellemzik. A mozgó vétel körülményeinek tárgyalása kapcsán pl. egy adott szituáció számszerű értékeit is bemutatja a szerző, a számokkal és az elektrotechnikai jelenségekkel kicsit is ismerős olvasónak sokatmondó lehet ez a néhány megállapítás, és valóban a borotvaélen való tánc mutatványára kell itt gondolnunk: az adó 500 MHz tévécsatornán sugároz, a vevőkészülék 200 km/óra sebességgel távolodik vagy közeledik, ekkor a Doppler-hatásból eredő frekvenciaelcsúszás mértéke 94 Hz lesz, ami jóval meghaladja azt a mértéket, ami a bonyolult modulációs megoldások kapcsán megkövetelt frekvencia tartási pontossága. Szerencsére a DVB-T tervezői gondoskodtak a vevőkészülékben a frekvenciakövetésről, így egy bizonyos sebességhatárt el nem érő mozgó vevő zavarmentesen képes venni és visszaállítani az adást.

A könyv végén irodalomjegyzéket találunk, ez önmagában is érdekes, és megér egy rövid kis áttekintést. Összesen 65 tétel szerepel benne, ebből 15 a területtel foglalkozó

szabványra való hivatkozás, 14 a Rohde Schwarz dokumentációja, belső anyagai, 8 szemináriumi anyag és diplomamunka, 6-7 pedig általános összefoglaló kézikönyv, egy-egy, többnyire érintkező szakterületről, mint pl. a digitális modulációról, az átviteltechnikáról, a kódolás elméletéről, az ATM-ről, kézikönyv az elektrotechnikáról, matematikai kézikönyv, bevezetés a rendszerek elméletébe, pszichoakusztika, televíziótechnika. Ami feltűnhet és szokatlan az ilyen jellegű összefoglalók olvasóinak, hogy a szerző mennyire figyelmesen támaszkodott a német nyelven elérhető szakmunkákra, a 65 tételből 28 német nyelvű anyag, publikált vagy belső dokumentum.

A könyvet egy részletes fogalommagyarázat egészíti ki, ez szinte elengedhetetlen, maguk a szabványok, amelyek elsődleges rögzítései a technikai részleteknek, ugyancsak minden esetben a fő szöveget megelőzően tartalmaznak fogalommagyarázatokat és a használatos rövidítések kifejtéseit, magyarázatait.

Külön kell szólni a kötet fordításáról és a lektori munkáról. A rendkívül gyorsan szaporodó számítógépes hálózati, informatikai tudásterületeken gyakran találkozunk szélsőségekkel a nyelvhasználat tekintetében. Egyszer az angol eredeti kifejezések és szakszavak túlzott használatának vagyunk tanúi, máskor pedig a túlhajtott magyarítási törekvéseknek. Ez utóbbiak néha már-már magyarként hangzó, de kevésbé érthető szövegeket eredményeznek, mint az angol szavakkal teletűzdelt ellenpóluson keletkezettek. Walter Fisher könyvének fordítása szerencsés találatnak tekinthető, a fordító szolidan igyekezett kiválasztani és visszaadni az angol szakszavak érthető és jól is hangzó, jól használható magyar megfelelőit. Az ilyen fordítói munka nagyban segíti a megértést és egy használható szaknyelv kialakulását is. Érdemes megemlíteni a fordító, Szombati Csaba, valamint a szakmai lektor, Gschwindt András professzor és a szerkesztő, Szentgyörgyi Marina nevét.

Végezetül azzal ajánlhatjuk a munkát az olvasóknak, hogy a felsőfokú egyetemi oktatásban is jól használható forrás lehet.

Tölgyesi János

CONTENTS

Glózer, Rita: TRANSFORMATIONS OF THE PUBLICITY MODELS AFTER THE CHANGE OF THE POLITICAL REGIME	3
Marián, Béla: KNOWLEDGE OF THE MEMBERS OF THE SURVEY SAMPLES	21
Farkas, Zoltán: THE SOCIOLOGICAL APPROACH OF CULTURE	29
Fernezelyi, Bori – Vajda Júlia – Vályi Réka: ABSOLVATION OR WARNING? TWO CASES OF MULTIPLE SCLEROSIS	55

400 Ft